

Sociology of punishment in the duality of culture and power, a study about forms of interaction between culture and power from the perspective of the sociology of punishment

Seyyed Mohammad Javad Sadati ^{1*}

Abstract

Thoughts that try to present a realistic picture of punishment in the social structure, cannot ignore the hidden relation between punishment and power. Genealogy of power developments shows that how developments of power can impacts the developments of punishment. From the tragedies of torture to the bureaucratic punishments, all of them are The reflects of the effects of power.

Also, a realistic analysis of punishment cannot ignore the role of punishment. Punishments during the times consistently were Reflects of the impacts of cultural elements. We cannot ignore the impacts of theological cultures on the tragedies of torture. Also, it is hard to deny the impacts of current civilized societies on birth of bureaucratic punishments.

However, the problem of most sociological analysis is presenting a realistic image from quality of interaction between culture and power. Punishment has multiple realities. This article tries to show the quality of interaction between power and culture.

Keywords: *Sociology of punishment, Power, Culture, Network of cultural relations, Collective conscious*

1. Introduction

Sociology of punishment is a territory of confliction between the two phenomenon of culture and power. Sociological studies about punishment generally, either present a cultural analysis of punishment or pictures the evolution of power and its influence on the transformations of punishment.

Despite this duality, it is difficult to accept that punishment, as a social institution with a multiple reality, is only influenced by one of the two phenomena of power and culture. Punishment is a social institution that is

1. Assistant Professor, Department of Law & Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author: mj.sadati@um.ac.ir)

influenced by them in a systematic relationship with other social phenomena and, of course, affects them.

The fundamental question of this research is how to present a realistic picture of the quality of the interaction between the phenomena of culture and power in the realm of punishment.

The present study tries to answer this fundamental question. The concern of the present research is to provide a framework for a systematic and multiple understanding of punishment. Presenting this framework can provide us with a more accurate picture of the nature and functions of punishment in the social system.

2.Methodology

The current research uses the descriptive-analytical method. At first, the quality of the relationship between the phenomenon of power and culture in the realm of punishment is described, and then analysis is presented in this regard.

Finally, for a more accurate understanding of the issue, examples from Iran's society after the revolution are mentioned.

3.Results and Discussion

The current research tries to depict two hidden aspects of the interaction of culture and power. The interaction of power and culture through the cultural foundation of the phenomenon of power is one of these manifestations. In addition, culture and power interact with each other through the framework that is referred to as "Cultural Relations Network" in the current research. Dealing with these two effects can be considered as a perspective for future studies in the field of cultural and political sociology of punishment: studies that present clear images of the real functions of punishment. In addition, through the perception of these effects of interaction, the importance of culture as a basic phenomenon in the realm of punishment-related studies becomes more apparent. The prevalence of Weberian, Marxian, and especially Foucauldian traditions in recent decades has been so indescribable that the role of culture in the field of criminal studies was almost forgotten for a significant period of time. Of course, the learning of these three traditions is more than anything that the result of the interest of thinkers to study and dissect the complex technologies of domination that use their capitalist power. In spite of this, the present research, in addition to dealing with the effects of the interaction of culture and power, tries to consider a more central place for the phenomenon of culture in its analysis. In fact, one of the fundamental ideas of this research is that any sociological analysis of punishment should consider a significant role for culture-based explanations. This very important fact is especially depicted through emphasizing the cultural foundations of power.

4. Conclusions

Determining the ratio of influence of power and culture in the field of punishment and of course, the quality of the interaction of these two phenomena is a complex issue that needs to be deciphered. What can be said is that in analyzing the evolution of criminal reactions, the role and effectiveness of none of them can be ignored. Therefore, instead of duality and opposition, we should talk about interaction and revealing

the quality of this interaction. Punishment has multiple realities. Punishment can be considered as a transparent mirror that is a reflection of dominance relations, power structures, sensitivities of collective conscience and even the degree of dependence of a social system on administrative bureaucracy. This feature of multiplicity is precisely due to the multidimensional nature of all social phenomena.

5. Selection of References

- Javan-Jaafari Bejnordi, Abdul Reza and Sadati, Seyyed Mohammad Javad (2018), **Sociology of punishment and its Multiple Reality, in Encyclopedia of Criminal Sciences**, Book IV, under the supervision of Ali Hossein Najafi Abrandabadi, Tehran: Mizan Publication[in Persian].
- Javan-Jaafari Bejnordi, Abdul Reza and Sadati, Seyyed Mohammad Javad (2014), **the philosophical and sociological nature of punishment; a reflection on the nature and functions of punishment**, Tehran: Mizan Publication [in Persian].
- Javan-Jaafari Bejnordi, Abdul Reza, Noorpour, Mohsen and Sadati, Seyyed Mohammad Javad (1400), "A sociological reflection on the reason for the transition from" "authoritative Sharia Ruler" to "Judge Diwan-Salar" in Iran after the revolution", **Contemporary Legal Studies**, No. 23, pp. 83-109[in Persian].
- Sadati, Seyyed Mohammad Javad (2022), **Punishment and Social Control** (Genealogy of the relation of Power and Punishment), 2nd Edition, Tehran: Mizan Publication[in Persian].
- Sadati, Seyyed Mohammad Javad (2019), "Sociology of punishment", in the encyclopedia of legal policy, publications of the vice president's legal vice president's legal vice president's law and regulation compilation, revision and publication[in Persian].
- Garland, David (2008), "A Culturalist theory of punishment?" **Punishment and Society**, Vol 11, pp.259-268
- Garland, David (1990), **Punishment and modern society** (a study in social theory), the university of Chicago press.
- Garland, David (2006), "Concepts of culture in the sociology of punishment, Theoretical Criminology", vol10(4) , pp. 419-447

- Hudson, Barbara (2003), *Understanding justice (an introduction to ideas, perspectives and controversies in modern penal theory)*, Open University press.
- Weber, Max (1968), *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. New York: Bedminster press.

Citation:

Sadati, M (2022 & 2023), "Sociology of punishment in the duality of culture and power, a study about forms of interaction between culture and power from the perspective of the sociology of punishment", *Criminal Law Research*, 13(26), pp. 131-161.
DOI:10.22124/jol.2022.20653.2202

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جامعه‌شناسی کیفر در دوگانگی فرهنگ و قدرت؛ تأملی بر جلوه‌های تعامل فرهنگ و قدرت از منظر جامعه‌شناسی کیفر

سید محمد جواد ساداتی

چکیده

اندیشه‌هایی که تلاش می‌کنند تصویری واقع‌بینانه از ماهیت و کارکرد کیفر در نظام اجتماعی ارائه دهند، نمی‌توانند پیوندهای پنهان این پدیدار را با پدیدار قدرت نادیده بگیرند. تبارشناسی تحولات قدرت نشان می‌دهد که چگونه دگرگونی‌های این نهاد زمینه را برای تحول در پدیدار مجازات فراهم آورده است. البته، مسأله تنها به اثرگذاری قدرت محدود نمی‌شود. یک تحلیل واقع‌بینانه در مورد مجازات هرگز نمی‌تواند نسبت به نقش فرهنگ بی‌توجه باشد. مجازات در گذر زمان همواره انعکاس‌بخش عناصر فرهنگی جوامع مختلف بوده است. باوجود این، چالش اصلی اکثر تحلیل‌های جامعه‌شناسانه در مورد مجازات ارائه تصویرهایی واقع‌بینانه از کیفیت تعامل این دو پدیدار است. مجازات دارای یک واقعیت چندگانه بوده و توأمان قلمروی نقش‌آفرینی قدرت و فرهنگ است. اما کالبدشکافی کیفیت تعامل این دو پدیدار مسأله‌ای بسیار پیچیده است. پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با رویکردی جامعه‌شناختی جلوه‌هایی از این تعامل پیچیده را به تصویر بکشد.

واژگان کلیدی: جامعه‌شناسی کیفر، قدرت، فرهنگ، شبکه‌ی روابط فرهنگی، وجدان جمعی

مقدمه

جامعه‌شناسی مجازات قلمروی تقابل دو پدیدار فرهنگ و قدرت است. آثاری که در این قلمرو تولید می‌شوند عموماً یا تحلیل فرهنگی از مجازات ارائه می‌دهند یا تحولات قدرت و تأثیر آن بر دگرگونی‌های این پدیدار را به تصویر می‌کشند. به رغم این دوگانگی فراگیر، به دشواری می‌توان پذیرفت که مجازات به‌عنوان یک نهاد اجتماعی با واقعیتی چندگانه، تنها تحت تأثیر یکی از دو پدیدار قدرت و فرهنگ باشد. مجازات یک نهاد اجتماعی است که در ارتباطی نظام‌وار با سایر پدیدارهای اجتماعی از آنها تأثیر پذیرفته و البته، بر آنها تأثیر می‌گذارد.

آنچه در این فرایند تأثیرگذاری و تأثیرپذیری نظام‌وار اهمیت بنیادین دارد، ایجاد چارچوب‌هایی برای درک رابطه قدرت و فرهنگ و کیفیت تأثیرگذاری آنها بر پدیدار مجازات است. برخلاف شماری از تحلیل‌های جامعه‌شناسانه که معتقدند مجازات گاه از فرهنگ تأثیر می‌پذیرد و گاه از قدرت، می‌توان به اندیشه تأثیرپذیری توأمان پایبند بود. بنابراین، طرح تقابل یا دوگانگی فرهنگ و قدرت چندان واقع‌بینانه نیست. در مقابل، باید به بررسی کیفیت تعامل این دو پدیدار در قلمروی مجازات بپردازیم. البته، مسأله تعیین سهم دقیق یا نسبت دقیق اثرگذاری این پدیدارها بر نهاد مجازات نیست. بلکه، مسأله اصلی به تصویر کشیدن کیفیت تعامل این دو پدیدار است.

به واسطه ملاحظات پیش‌گفته، پرسش بنیادین این پژوهش آن است که چگونه می‌توان تصویری واقع‌بینانه از کیفیت تعامل پدیدارهای فرهنگ و قدرت در قلمروی مجازات ارائه داد؟ به تعبیر دیگر، چگونه می‌توان تصویری از ماهیت و تحولات مجازات ارائه داد که در بطن آن، نقش و کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت توأمان به تصویر کشیده شده باشد؟ پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا به این پرسش بنیادین پاسخ دهد. دغدغه پژوهش حاضر آن است تا چارچوبی برای ادراک نظام‌وار و چندگانه از مجازات ارائه کند. ارائه این چارچوب می‌تواند تصویر دقیق‌تری از ماهیت و کارکردهای مجازات در نظام اجتماعی پیش روی ما قرار دهد. البته، هدف پژوهش حاضر ایجاد یک نظریه‌ی منسجم و فراگیر در حوزه جامعه‌شناسی فرهنگی یا جامعه‌شناسی سیاسی مجازات نیست. بلکه هدف، ایجاد تصویری از کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت در ارتباط با مجازات است.

برای این منظور، پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا دو جلوه پنهان از تعامل فرهنگ و قدرت را به تصویر بکشد. تعامل قدرت و فرهنگ به واسطه‌ی بنیاد فرهنگی پدیدار قدرت یکی از این جلوه‌هاست. به علاوه، فرهنگ و قدرت از رهگذر چارچوبی که در پژوهش حاضر از آن با عنوان «شبکه‌ی روابط فرهنگی»^۱ یاد می‌شود نیز با یکدیگر تعامل برقرار می‌کنند.

۱. مفهوم‌سازی «شبکه‌ی روابط فرهنگی» توسط نگارنده مقاله صورت گرفته است.

پرداختن به این دو جلوه می‌تواند به مثابه‌ی چشم‌اندازی برای مطالعات آینده در حوزه‌ی جامعه‌شناسی فرهنگی و سیاسی^۱ مجازات مورد توجه قرار گیرد: مطالعاتی که تصویرهایی شفاف از کارکردهای واقعی مجازات پیش‌چشمان ما قرار می‌دهند. به علاوه، از طریق ادراک این جلوه‌های تعامل، اهمیت فرهنگ به عنوان یک پدیدار مبنایی در قلمروی مطالعات مربوط به مجازات بیش از پیش آشکار می‌گردد. فراگیری سلطه‌ی سنت‌های وبری^۲، مارکسی و به‌ویژه فوکویی در دهه‌های اخیر آنقدر وصف‌ناپذیر بوده که نقش فرهنگ در حوزه‌ی مطالعات کیفری برای مدت‌هایی قابل توجه تقریباً به دست فراموشی سپرده شده بود^۳. البته، فراگیری این سنت‌های سه‌گانه بیش از هر چیز نتیجه‌ی علاقه‌مندی اندیشمندان برای مطالعه و کالبدشکافی فناوری‌های پیچیده‌ی اعمال سلطه است که قدرت سرمایه‌داری آنها را به کار می‌بندد. با وجود این، پژوهش حاضر در کنار پرداختن به جلوه‌های تعامل فرهنگ و قدرت، تلاش می‌کند تا در تحلیل‌های خود جایگاه محوری‌تری برای پدیدار فرهنگ در نظر بگیرد. در حقیقت، یکی از ایده‌های بنیادین این پژوهش آن است که هر تحلیل جامعه‌شناسانه‌ای در مورد مجازات باید نقشی قابل توجه برای تبیین‌های فرهنگ‌محور در نظر داشته باشد. این واقعیت بسیار مهم به‌ویژه، از طریق تأکید بر بنیادهای فرهنگی قدرت به تصویر کشیده می‌شود.

پرداختن به جلوه‌ها و به‌خصوص، کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت ویژگی نوآورانه پژوهش حاضر در مقایسه با سایر پژوهش‌های صورت گرفته در قلمروی جامعه‌شناسی مجازات است. باید توجه داشت که اغلب آثار تولید شده در قلمروی جامعه‌شناسی کیفر معمولاً به‌صورت مجزا به بررسی نقش پدیدارهای اجتماعی می‌پردازند. اما ارائه‌ی یک تحلیل نظام‌وار که محوریت آن به تصویر کشیدن کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت باشد، سابقه‌ی چندانی در ادبیات موجود جامعه‌شناسی کیفر ندارد. شاید بتوان از یک زاویه، اثر دیوید گارلند با عنوان «چارچوب‌های پژوهش در جامعه‌شناسی مجازات» را در شمار معدود آثاری دانست که در این مسیر گام برداشته‌اند. همچنین، مباحث وی در کتاب «مجازات و جامعه مدرن» در خصوص ادراک نهادی از مجازات نیز می‌تواند از این حیث

۱. برای مطالعه در خصوص جامعه‌شناسی سیاسی رک به: بشیریه، حسین (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی)، نشر نی، چاپ بیست و سوم

نقیب‌زاده، احمد (۱۳۹۳)، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی، انتشارات سمت، چاپ دوازدهم

۲. البته چنانچه سنت وبری را یک سنت قدرت‌محور به شمار آوریم.

۳. برای یک دیدگاه مشابه رک به (Garland, 2008, 25)

مورد توجه باشد. به علاوه، مقاله‌ی «جامعه‌شناسی کیفری و واقعیت چندگانه مجازات»^۱ منتشر شده در کتاب چهارم دایره‌المعارف علوم جنایی را نیز می‌توان تنها اثری دانست که به زبان فارسی و از منظر جامعه‌شناسی کیفر به بررسی واقعیت‌های چندگانه واکنش‌های کیفری پرداخته است. البته، در کنار آثار پیش‌گفته، می‌توان به پژوهش‌هایی اشاره کرد که به طور کلی در قلمروی جامعه‌شناسی کیفری قرار دارند. کتاب «مجازات و کنترل اجتماعی؛ تبارشناسی پیوند قدرت و واکنش‌های کیفری»^۲، مقاله‌ی «مفهوم قدرت در جامعه‌شناسی کیفری»^۳ و نیز، کتاب «تحلیل جامعه‌شناسانه زندان؛ تولد و استمرار زندان از نگاه دور کهایم، فوکو، وبر و الیاس»^۴ در این شمار قرار دارند.

پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا در کنار ارائه‌ی تحلیل‌های جامعه‌شناسانه، برای درک هر چه بهتر جلوه‌های پیچیده‌ی تعامل فرهنگ و قدرت، نمونه‌هایی ملموس و عینی از تحولات مجازات در جامعه‌ی ایران پس از انقلاب ارائه کند. این نمونه‌ها، تحلیل‌هایی جامعه‌شناختی هستند که از رهگذر آنها کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت بیش از پیش برای ما آشکار می‌گردد. پرداختن به جلوه‌های تحولات مجازات در ایران پس از انقلاب نیز می‌تواند ویژگی دیگر تمایزبخش پژوهش حاضر تلقی شود.

در نهایت، برای پاسخ به پرسش بنیادین پژوهش پیش‌رو، در گام نخست تعامل فرهنگ و قدرت از رهگذر بنیاد فرهنگی پدیدار قدرت مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این گام بر این واقعیت تأکید می‌شود که گفتمان‌های قدرت را می‌توان اساساً پدیدارهایی فرهنگی پنداشت. سپس، در گام دوم به بررسی کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت از زاویه مفهومی به نام «شبکه‌ی روابط فرهنگی» خواهیم

۱. جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجوادی (۱۳۹۸)، جامعه‌شناسی کیفری و واقعیت چندگانه مجازات، دایره‌المعارف علوم جنایی، کتاب چهارم، انتشارات میزان ۳۹۸-۴۱۸

۲. ساداتی، سید محمدجوادی (۱۴۰۰)، مجازات و کنترل اجتماعی؛ تبارشناسی پیوند قدرت و واکنش‌های کیفری، چاپ دوم، انتشارات میزان

۳. جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجوادی (۱۳۹۴)، مفهوم قدرت در جامعه‌شناسی کیفری، پژوهش حقوق کیفری، شماره ۱۱

۴. اسفندیاری، محمدصالح (۱۳۹۴)، تحلیل جامعه‌شناسانه زندان؛ تولد و استمرار زندان از نگاه دور کهایم، فوکو، وبر و الیاس، انتشارات مجد

همچنان می‌توان به شمار دیگری از پژوهش‌های صورت گرفته در قلمروی جامعه‌شناسی کیفر اشاره کرد. مقاله‌ها، رساله‌های دکتری و نیز پایان‌نامه‌هایی در این قلمرو تولید شده‌اند. لیکن، این آثار هیچ‌یک از زاویه‌ی پژوهش حاضر به بحث در خصوص واقعیت‌های چندگانه مجازات نمی‌پردازند. به همین واسطه، از ذکر آنها به عنوان پیشینه پژوهش خودداری می‌شود.

پرداخت. مفهومی که توسط پژوهش حاضر برای درک هر چه دقیق‌تر کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت ایجاد شده است.

۱. تعامل فرهنگ و قدرت از رهگذر بنیاد فرهنگی پدیدار قدرت

این یک واقعیت انکارناپذیر است که واکنش‌های کیفی رسمی توسط ساختارهای قدرت تحمیل می‌شوند. با وجود این، مجازات را می‌توان ذاتاً در شمار مصنوعات فرهنگی تلقی کرد. اثبات این گزاره از طریق ارائه‌ی یک تفسیر متفاوت، همه‌جانبه و البته عمیق‌تر از فرهنگ محقق می‌شود. تفسیری که فرهنگ را تنها به شکل متعارف مصنوعات فرهنگی، یعنی هنجارها و ارزش‌ها، محدود نمی‌کند. ارائه‌ی این تفسیر از طریق به چالش کشیدن تفسیرهای متعارف از پدیدار فرهنگ صورت می‌گیرد.

بر اساس یک برداشت می‌توان فرهنگ را صرفاً به معنای نظام ارزش‌ها-هنجارها تلقی کنیم که در روابط اجتماعی ما جاری هستند. «بسیاری از جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان مدعی‌اند که کانونی‌ترین عنصر فرهنگ ارزش‌ها و نظم نمادین است» (آزاد ارمکی، ۱۳۹۳: ۵۵). در این صورت، فرهنگ را به مجموعه‌ی ارزشی-هنجاری جامعه محدود کرده‌ایم. البته، همچنان می‌توان پا را از این تعریف ساده فراتر نهاد و چنین تبیینی از فرهنگ ارائه داد: «فرهنگ را می‌توان به مجموعه رفتارهای اکتسابی و ویژگی‌های اعتقادی اعضای یک جامعه معین تعریف کرد» (کوئن، ۱۳۸۳: ۵۸). این تعریف، تبیینی محدود از قلمروی فرهنگ ارائه می‌دهد. بر این اساس فرهنگ را تنها می‌توان به کنش و نیز نیروهای هنجاری-ارزشی پشتوانه کنش‌ها محدود کرد.

تبیین‌گیدنز تا حدود قابل توجهی جامع‌تر است. بر اساس این تعریف «فرهنگ یک جامعه هم شامل جنبه‌های نامحسوس عقاید، اندیشه‌ها و ارزش‌هایی که محتوای فرهنگ را می‌سازند و هم جنبه‌های ملموس و محسوس است- اشیاء، نمادها یا فناوری که باز نمود محتوای یاد شده است» (گیدنز، ۱۳۹۱: ۳۵). این تعریف علاوه بر آنکه ویژگی‌های تبیین‌کوئن را دارد، اشیاء، نمادها و فناوری‌ها را نیز در بر می‌گیرد. بنابراین، محصولاتمانند هنر، ساختمان‌ها و... نیز می‌توانند بخشی از نظام فرهنگی یک جامعه تلقی شوند.

تبیین‌های پیش‌گفته اگرچه هر یک بخش‌هایی از واقعیت فرهنگ را به تصویر می‌کشند، با وجود این به نظر می‌آید که همچنان، زوایای بسیار مهمی از مفهوم و چارچوب این پدیدار را نادیده می‌گیرند. تمامی این تعریف‌ها اجزای تشکیل‌دهنده‌ی فرهنگ را به خوبی به تصویر می‌کشند. اما، همچنان یک خلاء بنیادین در آنها وجود دارد: عدم توجه به نهادهای اجتماعی همچون قدرت،

اقتصاد و... به مثابه‌ی بخشی از نظام فرهنگی. تبیین مورد نظر پژوهش حاضر نهادهای پیش‌گفته را نیز در شمار عناصر فرهنگی به شمار می‌آورد.

۱.۱. قدرت به مثابه‌ی نهادی فرهنگی

ممکن است در نگاه نخست قرار دادن قدرت و اقتصاد در قلمروی فرهنگ به منزله‌ی تفسیری بسیار موسع از این پدیدار پنداشته شود. با وجود این، چنین به نظر می‌آید که ارائه‌ی این تفسیر، انعکاس بخش‌های پنهان واقعیت در مورد ماهیت و اجزای تشکیل‌دهنده‌ی فرهنگ است. به همان اندازه که می‌توان ارزش‌ها، هنجارها، نمادها و نیز کنش‌های تولید شده بر اساس این ارزش‌ها و هنجارها را بخشی از نظم فرهنگی تلقی کرد، نهادهای اجتماعی را نیز می‌توان بخشی از قلمروی فرهنگ دانست.

البته، آنگاه که از نهادهای اجتماعی صحبت می‌کنیم باید میان دو دسته نهاد قائل به تفکیک شویم: نخست، نهادهایی که در بطن روابط اجتماعی و به‌صورت ناخودآگاه تولید شده‌اند و می‌توان آنها را بخشی از فرهنگ اجتماعی دانست و سپس، نهادهایی که در بطن ساختار دیوان‌سالاری اداری و در طی یک فرایند محاسبه‌گری عقلانی به‌وجود آمده‌اند. بهتر است برای تفکیک این دو دسته نهادهای اجتماعی، گونه‌ی دوم را «سازمان‌های اجتماعی» بنامیم. ویژگی سازمان، عقلانی بودن آن، سلسله‌مراتبی بودن، پیروی کردن از قواعد مشخص و نیز ایجاد برای تحقق یک هدف از پیش تعیین شده است (ویر، ۱۳۸۴: ۲۲۵) (کامنکا، ۱۳۸۰: ۲۲۹). سازمان‌های اداری را می‌توان در این شمار قرار داد. همه این سازمان‌ها در یک فرایند محاسبه‌گرانه و دیوان‌سالار برای تحقق اهدافی مشخص به وجود آمده‌اند (جوان‌جعفری و ساداتی، ۱۳۹۸: ۴۰۷). این سازمان‌های عقلانی را باید از نهادهایی که در جریان حیات اجتماعی و در گذر زمان به صورت خودکار تولید شده‌اند، تفکیک کرد. این نهادهای خودکار تولید شده، نمونه‌های خالص مصنوعات فرهنگی هستند^۱.

بر اساس آنچه گذشت، می‌توان چنین تعریفی از فرهنگ ارائه داد: «فرهنگ عبارتند از نظام معانی و نمادها، نظام ارزش‌ها و هنجارها، نظام کنش‌ها و واکنش‌ها، محصولات نظیر شکل پوشش، هنرهای رایج و سرانجام، نهادهای اجتماعی». چنین به نظر می‌آید که این تبیین، تمامی زوایایی که می‌توانند فرهنگ تلقی شوند را در بر می‌گیرد. این تبیین دارای عناصری مشخص و فراگیر است. از یک سو نظام معانی یا همان نیازهای بنیادین وجدان جمعی را شامل می‌شود. نمادها قالب‌هایی برای عینیت بخشیدن به این معانی هستند. ارزش‌ها و هنجارها که بر محوریت روابط معنا-نماد تولید

۱. البته در یک نگاه وسیع‌تر همین سازمان‌های دیوان‌سالار را نیز نمی‌توان به صورت مطلق از قلمروی فرهنگ تفکیک کرد. با این وجود، پژوهش حاضر نهادهای خودکار تولید شده را نمونه‌های ناب فرهنگ تلقی می‌کند.

می‌شوند نیز در این تفسیر از فرهنگ مورد توجه قرار گرفته‌اند.^۱ همچنین، کنش‌ها و واکنش‌هایی که بر مبنای همین نظام ارزشی-هنجاری شکل می‌گیرند نیز جایگاهی مشخص در این تعریف دارند. محصولاتی نظیر شکل پوشش، هنرهای رایج، شهرسازی و شکل طراحی سازه‌ها نیز قالب‌هایی برای بروز همین نظام ارزشی هستند. بنابراین، نمی‌توان آنها را خارج از قلمروی فرهنگ تلقی کرد.

اما، آنچه این تفسیر را از سایر تعریف‌های پیش‌گفته متمایز می‌کند، قرار دادن نهاد به عنوان بخشی از ساختار فرهنگ است. نهادهای اجتماعی ویژگی‌هایی دارند که آنها را به عناصر فرهنگی بسیار نزدیک می‌کند.^۲ به واسطه همین ویژگی‌ها، نهادهای مذکور بخشی جدایی‌ناپذیر از عناصر فرهنگی هستند:

نخست آنکه، نهادهای اجتماعی برخوردار از ویژگی پدیداری ناخودآگاه‌اند.^۳ سایر اجزای فرهنگ نیز دارای چنین ویژگی‌هایی هستند. عناصر بنیادین فرهنگی در جریان انباشت تاریخی و به صورت ناخودآگاه برای سامان دادن به روابط و نظام اجتماعی ایجاد شده‌اند. چنانکه، نمی‌توان تاریخی برای پدیداری ارزش‌ها و هنجارها بازشناخت. ارزش‌ها و هنجارها در گذر زمان و در اثر تجربه‌های مشترک ایجاد شده‌اند. معانی، نمادها، ارزش‌ها و هنجارها هیچ یک پدیده‌هایی عقلانی و محاسبه شده نیستند. داستان نهادهای اجتماعی نظیر قدرت نیز چنین است. «نهادهای اغلب بدون طرح و نقشه قبلی و در اثر انباشت تاریخی و به مرور زمان شکل می‌گیرند. نهادهای در پی تحقق اهداف از پیش تعیین شده نیستند؛ بلکه به صورت خودکار کارکردهایی آشکار و پنهان دارند. به عنوان نمونه، خانواده به عنوان یک نهاد با سازمان تأمین اجتماعی به عنوان یک سازمان تفاوت‌هایی عمده دارد. از یک سو برخلاف سازمان تأمین اجتماعی که در دوره‌ای معین متولد شده، نهاد خانواده ابتکار فرد یا گروهی خاص نبوده و سابقه تاریخی آن به ابتدای آفرینش بشر بازمی‌گردد. از سوی دیگر، ایجادکنندگان سازمان تأمین اجتماعی، از ابتدا برای این سازمان اهدافی را به صورت انتزاعی معین کرده‌اند. لیکن، کسی برای خانواده هدفی از پیش تعیین نکرده است؛ بلکه این نهاد به صورت

۱. برای مطالعه در خصوص روابط معنا-نماد رک به: ساداتی، سید محمد جواد (۱۴۰۰)، مجازات و کنترل اجتماعی؛ تبارشناسی پیوند قدرت و واکنش‌های کیفی، چاپ دوم، انتشارات میزان
۲. برای مطالعه دیدگاه‌هایی در خصوص ویژگی نهادهای اجتماعی رک به: جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۸)، جامعه‌شناسی کیفی و واقعیت چندگانه مجازات، دایره‌المعارف علوم جنایی، کتاب چهارم، انتشارات میزان ۳۹۸-۴۱۸
- همچنین: جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۴)، ماهیت فلسفی و جامعه‌شناختی کیفر؛ تأملی در چیستی و کارکردهای کیفر، انتشارات میزان، ص ۱۸۳
۳. برای مطالعه یک دیدگاه در مورد نهادهای اجتماعی رک به: (Garland, 1990, 281-283).

خودکار در فرایند زندگی بشری کارکردهایی را به سرانجام می‌رساند» (جوان جعفری و ساداتی، ۱۳۹۸: ۴۰۸).

در خصوص روابط قدرت نیز وضع به همین شکل است. نهاد قدرت و اشکال متفاوت روابط سلطه تحت تأثیر ناخودآگاه جمعی و به صورت خودکار تولید شده و در جریان انباشت تاریخی به یک شکل تعیین یافته از ساختار اجتماعی بدل شده‌اند. برای پدیداری این روابط و نهادها به دشواری می‌توان تاریخی معین شناسایی کرد. به عنوان نمونه، چگونه می‌توان تاریخ یا منشا مشخصی برای پدیداری اشکال اقتدارگرای قدرت در تاریخ ایران کهن شناسایی کرد؟ پدیداری اسطوره‌های باستانی به عنوان نخستین اشکال روابط سلطه‌ی اقتدارگرا و پدیداری اندیشه‌ی فره‌ایزدی شاهانه هیچ یک محصول محاسبه‌گری عقلانی نبوده‌اند. «بلکه، این روابط قدرت در گذر زمان و تحت تأثیر تجربیات و معانی بنیادین وجدان جمعی تولید شده‌اند... اسطوره‌ها و شاهانی که برخوردار از فره‌ایزدی‌اند، هرگز واقعیتی مجزا از هویت وجدان جمعی ایرانی نبوده‌اند. بلکه آنها را باید نمادهایی تجسم یافته برای معانی انباشته شده‌ی فرهنگی تلقی کرد. این نمادها از سوی جامعه موجودیت می‌یابند تا به شماری از معانی بنیادین اجتماعی تجسم مادی بخشیده و آنها را تداوم دهند» (ساداتی، ۱۴۰۰: ۱۸۵).

در اینجا لازم است به یک ابهام احتمالی اشاره کنیم: اینکه ممکن است پرسیده شود شماری از نهادهای وابسته به قدرت تاریخ و منطق مشخصی دارند؛ مثلاً سازمان‌های نظارتی. این ابهام را چگونه می‌توان مرتفع کرد؟ پاسخ به این پرسش چندان دشوار نیست. این نهادهای محاسبه‌گرانه محصولات دیوان‌سالار شدن ساختار قدرت هستند. اما شکل‌گیری روابط قدرت هرگز محصول یک محاسبه‌گری عقلانی نبوده است. نهادهای قدرت را باید به منزله‌ی نمادهایی برای عینیت بخشیدن به معانی بنیادین وجدان جمعی و نیز به مثابه‌ی سازوکاری برای بازتولید حیات جمعی تلقی کرد. در اینجا پیوند نماد و نهاد عینیت می‌یابد. یعنی قدرت به عنوان یک نهاد، نمادی برای عینیت بخشیدن به یک معناست.

دومین ویژگی نهاد به مثابه‌ی بخشی از فرهنگ اینک، کارکرد نهادها انتقال شبکه‌ی ارزش‌ها و هنجارها، عینیت بخشیدن به آنها، ظهور اجتماعی دادن به آنها و البته، حراست از آنهاست. نهادها بستری برای جاری شدن عناصر بنیادین فرهنگی یعنی هنجارها و ارزش‌ها هستند. نهادها سازوکارهایی هستند که ناخودآگاه جمعی برای عینیت بخشیدن به ارزش‌ها و هنجارها آنها را به وجود آورده است. در قالب این نهادهاست که ارزش‌ها ظهور و عینیت می‌یابند. همان‌گونه که آیین‌ها و مناسک فراگیر آنها قلمروهایی برای تبلور و عینیت یافتن ارزش‌ها و هنجارها هستند، نهادها نیز چنین کارکردهایی دارند. نهاد قدرت را می‌توان انعکاس‌دهنده‌ی بی‌کم و کاست نظام

معانی و ارزش‌های بنیادین وجدان جمعی دانست. در بطن این نهاد روابط قدرت جاری است و این روابط بی‌هیچ کم و کاستی ارزش‌های اجتماعی جاری را متبلور می‌کنند. چنانکه اندیشه فره ایزدی شاهانه به‌عنوان مهم‌ترین عنصر در گفتمان قدرت در ایران باستان (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۴۷)، عینا انعکاس‌بخش ارزش‌های جاری وجدان جمعی است: یک جامعه‌ی الاهیاتی که تمایل دارد تبیین‌های ماوراءالطبیعه از قدرت ارائه دهد، وجدان جمعی اقتدارپذیری که برای حراست از معنای امنیت تمایل به تولید اشکال اقتدارگرای سلطه دارد و...

البته، مسأله تنها به انعکاس ارزش‌ها ختم نمی‌شود. قدرت روابط شهروندان را در قالب همان نظام ارزشی و معنایی تنظیم کرده و سامان می‌بخشد. قدرت نقطه‌ی اتکای پراگار است و از طریق طبقه‌بندی جامعه، قرار دادن افراد در قالب این طبقات، اعطای هویت به شهروندان و تعیین قلمروی حقوق و تکالیف آنها روابط افراد را با یکدیگر تنظیم می‌کند و البته، هسته‌ی بنیادین این عملکردهای قدرت همان ارزش‌های رایج جامعه است. برای اثبات این گزاره می‌توان به یک نمونه کوچک اشاره کرد: روابط قدرت در نظام اجتماعی پراکنده شده و البته، از کیفیت ارتباط حاکم با جامعه تأثیر می‌پذیرد. روابط رییس و کارمند، روابط پدر و فرزندان و... همه و همه جلوه‌های همان روابط حاکم و جامعه است.

البته، در خصوص انعکاس‌بخشی نظام ارزشی، می‌توان هنوز گام را فراتر گذاشت. قدرت را می‌توان تلاشی ناخودآگاه یا سازوکاری برای بازتولید حیات جمعی نیز تلقی کرد. قدرت تنها یک نهاد برای اعمال سلطه نیست. بلکه ساختار یا قالبی است که جامعه خود را در قالب آن متبلور می‌کند. در قالب نهاد قدرت، معانی بنیادین وجدان جمعی عینیت می‌یابند، ارزش‌های نشأت‌گرفته از این معانی بازتولید و تضمین می‌شوند و انسجام اجتماعی در قالب یک منبع اقتدار تداوم می‌یابد. در قالب همین نهاد یا ساختار است که وجدان جمعی ادراک خود را از هستی متبلور می‌کند. بدون وجود این نهاد نه انسجام اجتماعی تداوم خواهد یافت، نه معانی متبلور می‌شوند و نه ارزش‌ها عینیت می‌یابند. همه‌ی این کارکردهای ذاتا فرهنگی توسط نهاد قدرت به سرانجام می‌رسد. بدون وجود این نظام تنظیم‌کننده‌ی روابط، انسجام اجتماعی نیز وجود نخواهد داشت.

بازتولید حیات جمعی و تداوم موجودیتی که آن را جامعه می‌نامیم، عمیقا وابسته به این است که وجدان جمعی بتواند از وجود خود هویتی قدرتمند تولید کند. وجدان جمعی تمایل دارد خودش را در قالب یک حیثیت برتر، دارای اقتدار و باثبات متبلور کند. این هویت قدرتمند و این حیثیت برتر که انعکاس‌بخش عظمت خود جامعه است، نمودی از ثبات حیات جمعی، قاعده‌مند بودن و البته، تداوم ابدی آن خواهد بود. دورکیم با ادبیاتی متفاوت به این مسأله اشاره می‌کند: «جامعه است که افراد را به برتر و فروتر، یا به خدایگان فرمان‌دهنده و رعایای فرمان‌بر، تقسیم می‌کند؛

جامعه است که به فرمان‌دهان این کیفیت خاص را بخشیده که فرماندهی را کارآمد می‌کند و مبنای تشکیل قدرت قرار می‌گیرد. پس همه‌چیز حکایت از این دارد که نخستین قدرت‌هایی که مفهوم کلی آنها در ذهن بشر راه یافته قدرت‌هایی هستند که جامعه آنها را بنیاد نهاده و سازمان داده است: قدرت‌ها و توان‌های جهان فیزیکی در قالب تصور همین قدرت‌های اجتماعی‌اند که در اذهان بشری شکل گرفته‌اند» (دورکیم، ۱۳۹۸: ۵۰۵-۵۰۶).

تأیید این گزاره‌ها به‌ویژه با تکیه بر این واقعیت که هر شکلی از انسجام اجتماعی ساختار و شکل خاصی از قدرت را تولید می‌کند، امکان‌پذیر است. جامعه‌ی اقتدارپذیر، آفریننده‌ی قدرت اقتدارگراست و جامعه‌ای که هویتش سرکوب شده، برای بازتولید خود قدرتی کاریزماتیک می‌آفریند. به عنوان یک قاعده‌ی فراگیر «مجموعه دولت تراویده از تاریخ هر قوم و ملت خاص یا مجموعه عناصر فرهنگی خویش است» (رضا قلی، ۱۳۹۵، ۶۲). به تعبیر لوتر، «اگر پادشاه جبار است، اگر بی‌رحم و خونخوار است، این ملت است که مقصر است، ملت‌ها شاهانی دارند که سزاوار آن‌اند» (همان). در این تمثیل، شاه نمودی از شکل قدرت است که اتفاقاً از بطن خود جامعه بر می‌خیزد.

تمامی این تصورات از این واقعیت نشأت می‌گیرد که وجدان جمعی نیازمند بازتولید خود است؛ آن‌هم در قالب یک هویت دارای اقتدار. دورکیم نیز اعتقادی مشابه در این خصوص دارد. از نگاه وی، «این خود دلیل دیگری است بر اینکه قدرت واکنش جمع شده در ید اختیار نقش‌های حکومتی، همین که پیدا شد و پا گرفت، چیزی جز مشتقه‌ی همان قدرت پراکنده در جامعه نیست چرا که از همان جا زاییده می‌شود. یکی فقط بازتاب دیگری است؛ این را هم بیافزاییم که نهادینه شدن این قدرت به حفظ خود وجدان عمومی کمک می‌کند. زیرا اگر اقدام اجرایی نماینده وجدان عمومی از احترام خود آن وجدان برخوردار نبود و اقتدار خاصی را که وجدان عمومی اعمال می‌کند نداشت وجدان عمومی تضعیف می‌شد» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۹۷).^۱

ویژگی‌های پیش‌گفته نشان می‌دهند که علاوه بر اشکال متعارف محصولات فرهنگی، نهادهایی نظیر قدرت را نیز باید ماهیتاً در شمار مصنوعات فرهنگ تلقی کرد. روابط قدرت هم بخشی از فرهنگ هستند و هم در چارچوب عناصر فرهنگی تولید و تحمیل می‌شوند. قدرت سیاسی که

۱. البته، فرض پژوهش حاضر در یک مسأله بسیار مهم از دیدگاه دورکیم فاصله‌ای جدی می‌گیرد. بر خلاف نگاه دورکیم، از نگاه پژوهش حاضر قدرت را نمی‌توان صرفاً ترجمان بی‌کم و کاست اراده‌ی وجدان جمعی دانست. ماهیت، شکل و کارکردهای قدرت پدیده‌هایی ذاتاً فرهنگی هستند و دقیقاً از شکل انسجام اجتماعی و نظام معنا-نماد وجدان جمعی نشأت می‌گیرند. اما این اثرگذاری وجدان جمعی بر تولید قدرت هرگز به معنای نادیده‌انگاشتن اثرات قدرت و موجودیت مستقل آن از حوزه‌ی فرهنگ نیست. قدرت پس از تولد، ماهیتی مجزا از وجدان جمعی به خود می‌گیرد و در ارتباط با آن، اثرگذاری و اثرپذیری متقابلی دارد. با وجود این، شکل، ماهیت و کارکردش هیچ‌گاه از همان نسخه‌ی نخستین فاصله نمی‌گیرد.

انتقال‌دهنده‌ی شکلی ویژه از روابط قدرت است؛ در بطن عناصر فرهنگی تولید می‌شود و اجزا و عملکردهایش یک به یک انعکاس‌دهنده‌ی همین عناصر فرهنگی هستند. به همین واسطه است که می‌توان اذعان داشت هر شکلی از روابط قدرت مبتنی بر شکلی از انسجام اجتماعی است. به دشواری می‌توان جامعه‌ای را یافت که شکل قدرت در آن با شکل نظام ارزشی و انسجام اجتماعی-اش منطبق نباشد. اگر چه تشخیص نقطه‌های پیوند قدرت با فرهنگ و شکل انسجام اجتماعی بسیار دشوار است، اما ردپای این نقطه‌های پیوند را می‌توان در اشکال مختلف گفتمان‌های قدرت دنبال کرد. چنانکه وبر ردپای شکل‌گیری قدرت سرمایه‌داری را در یک تحول ذاتا فرهنگی به نام «پروتستانتیسم» جستجو کرده است.^۱ از نگاه وبر روح سرمایه‌داری، نشأت گرفته از اخلاق پروتستانی است. به عنوان یک نمونه دیگر، شکل‌گیری گفتمان‌های اقتدارگرای قدرت در تاریخ اجتماعی ایران همواره در بستری از فرهنگ اقتدارپذیر وجدان جمعی ایرانی صورت گرفته است. اینکه پس از یک دوره‌ی درخشان اقتدارستیزی در سال‌های منتهی به انقلاب مشروطه، قدرت اقتدارگرا در صورتی جدید و البته شبه‌مدرن در دوران حکومت پهلوی بازتولید می‌شود، بیش از هر چیز محصول تمایل ناخودآگاه وجدان جمعی ایرانی برای قرار گرفتن در سایه‌ی یک اقتدار مطلق، احیای امنیت از دست رفته و بازتولید سامان اجتماعی است.^۲

این گزاره‌ها ذهن را به سوی ادراکی متفاوت از ماهیت گفتمان‌های قدرت سوق می‌دهند: اینکه می‌توان از طریق کالبدشکافی گفتمان‌های قدرت و تحلیل اجزای سازنده آنها ردپای عناصر تعیین‌یافته‌ی فرهنگی یک جامعه را مشاهده کرد. درست است که ظاهراً قدرت را نهادی اعمال‌کننده‌ی سلطه بر جامعه تصور می‌کنیم و درست است که اشکال متفاوت قدرت با بهره‌گیری از ابزارهای مختلف مسیر کنترل اجتماعی را طی می‌کنند، اما این ظاهر ساختار و عملکردهای قدرت است. شکافتن گفتمان‌های قدرت نشان می‌دهد که ثابت‌ترین عناصر فرهنگی جامعه چگونه تولیدکننده‌ی این اجزای گفتمانی هستند. سلطه‌گری و اعمال اقتدار طبیعت قدرت است. بی‌تردید، گفتمان‌های قدرت پس از تولد ماهیتی مستقل از تولیدکنندگان به خود می‌گیرند. اما، در بطن همین عملکردهای طبیعی قدرت نیز نشانه‌هایی از وابستگی به عناصر بنیادین فرهنگی وجود دارد. به‌عنوان نمونه، شکافتن گفتمان قدرت سرمایه‌داری نشان‌دهنده‌ی اثرات عناصر و خلق و خوی سلوک پیوریتانیسم به عنوان فرقه‌ای از پروتستانتیسم است. به تعبیر وبر «...برای پیوریتانیسم این

۱. برای مطالعه در این خصوص رک به: وبر، ماکس (۱۳۸۸)، اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، مترجمان: عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
 ۲. برای مطالعه بیشتر در این خصوص رک به: ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۴۰۰)، مجازات و کنترل اجتماعی؛ تبارشناسی پیوند قدرت و واکنش‌های کیفی، چاپ دوم، انتشارات میزان، بخش دوم، فصل دوم

سلوک نحوه‌ای از زندگی بود که به نحو روشمند و عقلانی تعیین شده بود و در شرایط معین راه «روح سرمایه‌داری» جدید را هموار نمود... و به این ترتیب به روح سرمایه‌داری جدید در زاییدن خلق و خوی خاص خویش یعنی خلق و خوی بورژوازی جدید یاری می‌رساندند» (وبر، ۱۳۸۸: ۲۰۵).

۱.۲. اثرات قدرت به مثابه‌ی جلوه‌ای از عناصر فرهنگی

اثبات این مقوله که نهادهایی همچون قدرت را باید در شمار محصولات فرهنگی یک جامعه تلقی کرد، می‌تواند در خدمت این واقعیت قرار گیرد که: اثرات و عملکردهای قدرت نیز صرف‌نظر از ابعاد روبنایی آن، واجد ویژگی‌هایی ذاتا فرهنگی هستند. مجازات به‌عنوان یکی از تعیین‌یافته‌ترین اشکال اثرات قدرت نیز از این قاعده مستثنی نیست. به واسطه‌ی همین وابستگی ساختار قدرت به شکل انسجام اجتماعی، مجازات‌های رسمی هیچ‌گاه نمی‌توانند در تعارضی آشکار با اخلاق تنبیهی وجدان-جمعی قرار گیرند.

قابل درک است که هم‌اکنون انحصار کاربرد خشونت در اختیار دولت بوده و بی‌تردید، این انحصارگرایی در تحمیل خشونت را باید در شمار نتایج پدیدآیی تمدن در شکل و ادراک فعلی آن تلقی کرد. به تعبیری، «یکی از مظاهر تمدن در دنیای جدید انحصار کنترل قدرت کیفردهی در دستان دولت است که شهروندان را از مداخله در فرایند کیفری... کنار می‌گذارد» (رستمی و میرزایی، ۱۴۰۰: ۱۰۷). اما در برابر این انحصارگرایی همواره یک پرسش گریزناپذیر وجود دارد: اینکه آیا ساختارهای قدرت در تحمیل خشونت کیفری می‌توانند فارغ از اخلاق تنبیهی وجدان‌جمعی عمل کنند؟ دورکیم در برابر پرسش پیش‌گفته چنین پاسخ می‌دهد: «اگر به مقررات جزائی بی‌برخوریم که با وجود مخالفت همگان مدتی باقی بماند، باید گفت بی‌گمان شرایطی استثنائی و در نتیجه، غیرعادی وجود دارد که البته، هرگز ممکن نیست دوام بیاورد» (دورکیم، ۱۳۹۶: ۷۳). پاسخ دورکیم نشان می‌دهد که قدرت برای کاربرد خشونت، تعیین شکل آن و نیز دامنه‌ای که خشونت را تحمیل می‌کند همواره تحت‌تأثیر اخلاق تنبیهی وجدان‌جمعی است. قرار گرفتن در نقطه‌ی مقابل این اخلاق تنبیهی زمینه‌ساز شکاف اجتماعی میان قدرت و وجدان‌جمعی خواهد بود. این شکاف نیز خود به خود موجب سلب یا دست‌کم کاهش مشروعیت اخلاقی قدرت می‌گردد و البته، همگان از نتایج این کاهش مشروعیت اخلاقی آگاه هستند. راز این اثرات شگفت‌انگیز مجازات در ماهیت تعیین‌کننده‌ی آن نهفته است: «اینکه مجازات نه یک پاسخ فنی-حقوقی ساده برای واکنش در برابر بزهکاری، بلکه اغلب ترازویی برای داوری جامعه در این خصوص است که آیا قدرت به اندازه‌ی کافی به ارزش‌های تعیین‌یافته‌اش احترام

می‌گذارد؟» (نورپور، جوان جعفری و ساداتی، ۱۳۹۸: ۵۳۵). بدون تردید، در ایجاد شکاف اجتماعی میان قدرت شبه مدرن مطلقه پهلوی و وجدان جمعی ایرانی پیش از انقلاب، گرایش این دولت به نظام مجازات‌های دیوان‌سالار مؤثر بوده است. این نظام مجازات‌های نوین در جامعه‌ای تحمیل می‌شد که وجدان جمعی‌اش عمیقاً برداشتی متفاوت از واکنش‌های کیفری داشت.

البته، آنچه گذشت تنها سطح روبنایی تأثیرگذاری اخلاق تنبیهی اجتماعی بر دامنه و شکل واکنش‌های کیفری رسمی بود. همچنان شکل پیچیده‌تری نیز وجود دارد که البته، خود می‌تواند موضوع پژوهشی مستقل قرار گیرد: اینکه شکل، دامنه و ماهیت خشونت‌ی که قدرت در قالب واکنش‌های کیفری رسمی تحمیل می‌کند، عیناً هم‌جنس خشونت‌ی است که وجدان جمعی به صورت ناخودآگاه بدان باور دارد. وجود فاصله میان قدرت و جامعه امری بدیهی است. اما، چنانچه به دقت بیاندیشیم در خواهیم یافت که خشونت تحمیل‌شده توسط قدرت در پنهان‌ترین لایه‌ها هم‌جنس اخلاق تنبیهی وجدان جمعی است. به‌عنوان نمونه، به دشواری می‌توان تراژدی‌های هولناک تعذیب در ایران باستان را از بسترهای اجتماعی آن و به ویژه، اخلاق تنبیهی وجدان جمعی جدا کرد. تعذیب، بازنمای بی‌کم و کاست ارزش‌های رایج اجتماعی است: جامعه‌ای که قدرت را نمودی از اراده‌ی الهی می‌پندارد، جامعه‌ای که نقض اراده‌ی قدرت را تهاجم به اراده‌ی خداوند تلقی می‌کند، نقض این اراده باید به شدیدترین وجه ممکن پاسخ داده شود و البته، شکل این پاسخ باید به شیوه‌ای باشد که خداوند تعیین می‌کند. تعذیب بی‌کم و کاست از یک باور فرهنگی نشأت می‌گیرد: تصویری که وجدان جمعی از رابطه‌ی خود با قدرت دارد. مقصود نادیده گرفتن اقتصاد سیاسی تعذیب نیست؛ بلکه هدف پر رنگ کردن جلوه‌های فرهنگی آن است.

پژوهش حاضر برای ادراک هر چه بهتر این واقعیت‌ها که قدرت خود یک نهاد فرهنگی است و بنابراین، اثرات آن و به‌ویژه، مجازات را نیز باید ذاتاً امری فرهنگی دانست، به یک نمونه‌ی ملموس تمسک می‌کند: فرایند استقرار قدرت سنت‌گرای مذهبی در جامعه‌ی ایران پس از انقلاب.

۱.۲.۱. انرژی انباشت شده، وجدان جمعی انقلابی و هویت‌بخشی به گفتمان سنت‌گرای

مذهبی

پدیداری گفتمان سنت‌گرای مذهبی، غلبه‌ی آن در نزاع گفتمانی تمام‌عیاری که در سال‌های نخستین انقلاب به وقوع پیوست و سرانجام، پدیداری ساختار نوین قدرت از بطن این گفتمان می‌تواند محلی برای بحث‌های بسیار پیچیده در قلمروی جامعه‌شناسی سیاسی باشد. باوجود این،

۱. برای مطالعه در خصوص اقتصاد سیاسی تعذیب رک به: ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۷)، گفتمان اقتدارگرای سنتی و اقتصاد سیاسی تعذیب، دانشنامه حقوق اقتصادی، شماره ۱۳.

ابعاد فرهنگی این دگرگونی سیاسی را به هیچ روی نمی‌توان نادیده گرفت. به تعبیر دیگر، می‌توان توامان از زاویه‌ی جامعه‌شناسی فرهنگی نیز به این مسأله نگریست. بدین معنا که تحولات اجتماعی را از زاویه‌ی پدیدار فرهنگ بررسی کنیم.

پدیداری این گفتمان و سپس غلبه‌ی آن به همان اندازه که می‌تواند موضوعی سیاسی تلقی شود، دارای جنبه‌های بسیار عمیق فرهنگی است. اینکه چه اتفاقی در بطن خرده‌نظام فرهنگ به وقوع پیوست که منجر به تولید و غلبه‌ی این گفتمان شد، اهمیتی بسیار زیاد دارد. این یک واقعیت انکارنشده‌ی است که قدرت سنت‌گرای مذهبی توانست «از طریق بسیج توده‌ای بر سایر گفتمان‌های رقیب غلبه یابد» (بشیریه، ۱۳۹۴: ۱۰۷-۱۰۸). اما چنانچه کمی دقیق‌تر به این فرایند نزاع و غلبه نگاه کنیم، در می‌یابیم که پدیداری چنین گفتمانی از قدرت و سپس استقرار آن، خواست وجدان جمعی ایرانی برای مدت‌هایی مدید بوده است. پیش از پدیداری این گفتمان برای مدت‌هایی طولانی و به‌ویژه از دوران استقرار امپراتوری صفویان، از طریق نهاد مذهب، تمایلی عمیق برای برپایی یک حکومت عدل الهی و یک مدینه فاضله زمینی که اراده‌ی الهی در آن به صورتی بی‌کم و کاست به اجرا گذارده شود، در جامعه‌ی ایران ایجاد شده بود. جامعه‌ی ایرانی که در آستانه‌ی انقلاب با یک بحران هویتی فراگیر، سرکوب هویتی از سوی غرب و تحقیر به واسطه‌ی از دست دادن عظمت پیشین مواجه شده بود، دقیقاً به دنبال نسخه‌ای می‌گشت که هویتش را احیا کند، در مقابل کسانی که هویتش را سرکوب کردند بایستد و آن وعده‌ی داده شده برای برپایی یک جامعه‌ی الهی، آزاد با امنیت و اقتدار را محقق کند. نقش این انرژی انباشته‌ی قابل توجه را نباید نادیده انگاشت. کارکرد این انرژی عظیم اجتماعی در دو جهت تداوم داشت: نخست، کمک به طبقه‌ی روحانیت به عنوان متولیان گفتمان سنت‌گرای مذهبی برای غلبه در نزاع گفتمانی تمام‌عیار دهه نخست انقلاب و سپس، حمایت از رهبران روحانی انقلاب در بحرانی‌ترین شرایط ممکن.

دهه‌ی نخست انقلاب قلمروی یک نزاع گفتمانی تمام‌عیار بود که روشنفکران در یک سوی آن و روحانیون بنیادگرا در سوی دیگر آن قرار داشتند (جوان جعفری، نورپور و ساداتی، ۱۴۰۰: ۸۸) (بشیریه، ۱۳۹۵، ۲۹۱) (آبراهامیان، ۱۳۹۴: ۲۸۹). جامعه این فرصت را داشت که در این نزاع گفتمانی از طیف‌های روشنفکری حمایت کند. با وجود این، وجدان جمعی ایرانی در آستانه‌ی انقلاب دقیقاً به سوی گفتمانی گرایش یافت که شاخصه‌ها و بارقه‌های همان جامعه‌ی آرمانی وعده داده شده را از خود بروز داد: حکومت مستضعفان در برابر مستکبران، اجرای عدالت، اجرای اراده‌ی الهی، مقابله با طاغوت. این شاخصه‌ها وجه تمایز گفتمان سنت‌گرای مذهبی با تصویری بود که طبقه‌ی روشنفکران از ساختار حکومت و نظام اجتماعی ارائه می‌دادند.

هر دو طیف روحانیت و روشنفکران در ارائه شعارهایی نظیر آزادی و جمهوریت همراستا بودند. اما در این نزاع گفتمانی وجدان جمعی از رویکردی حمایت کرد و بدان اعتبار و هویت بخشید که عناصر همان جامعه‌ی آرمانی وعده داده شده را بازتولید می‌کرد. در این شرایط، قدرت سنت‌گرای مذهبی چیزی فراتر از یک ساختار اعمال‌کننده‌ی سلطه بر فراز جامعه بود. بلکه، آن را باید مشتقه‌ی اراده‌ی وجدان جمعی و در حقیقت، آیینی‌ی تمام‌نمای خود وجدان جمعی پنداشت. وجدان جمعی ایرانی با تولید، هویت‌بخشی و حمایت از این گفتمان قدرت، خودش را در آیینی‌ی آن متبلور کرد، خود را دوباره سازماندهی کرد، آرمانش را دوباره متولد و متبلور نمود و سرانجام، هویتش را در قالب کلمات و موضوع‌گیری‌های شجاعانه رهبران بازتولید کرد. این یک موازنه‌ی شگفت‌انگیز میان ساختارهای قدرت و وجدان جمعی بود. وجدان جمعی ایرانی در آستانه‌ی انقلاب تمایل داشت هویت خودش را در قالب قدرتی با این مشخصات متبلور کند و البته، قدرت سنت‌گرای مذهبی نیز توانست این انرژی را به بهترین شکل ممکن در مسیر تداوم سلطه‌ی خود هدایت نماید. به دشواری می‌توان نقش انرژی انباشت شده‌ی چند صد ساله برای تولید یک جامعه‌ی الهی، حکومت صالحان، برپایی عدل الهی و عدالت علوی را در غلبه‌ی قدرت سنت‌گرای مذهبی نادیده گرفت. طبقه‌ی روحانیت توانست تصویری از قدرت ارائه دهد که عیناً منطبق با این آرمان انباشت شده بود. به تعبیر بشیریه، «این گفتمان بازتاب علائق و ارزش‌های طبقات رو به افول جامعه سنتی بود که در معرض نوسازی و اصلاح و انقلاب از بالا قرار گرفته بودند» (بشیریه، ۱۳۹۴: ۶۹).

مسئله دوم حمایت بی‌دریغ جامعه از رهبران روحانی گفتمان در سال‌های نخستین انقلاب است. جامعه ایران در دهه‌ی نخست انقلاب گونه‌های مختلف بحران از چالش‌های اقتصادی گرفته تا یک جنگ نابرابر تحمیل شده و البته، تروریسم داخلی را تجربه کرد. با وجود این، شدت انسجام اجتماعی در این جامعه وصف‌ناشدنی است. در اوج همین بحران‌ها میزان حمایت جامعه از رهبران روحانی گفتمان در بالاترین حد ممکن قرار دارد (رفیع پور، ۱۳۸۴: ۱۲۵-۱۴۶). این یک موازنه‌ی تأمل برانگیز میان قدرت و وجدان جمعی است که نباید آن را در قالب ادراک متعارف زمانه تفسیر کرد: مسئله، مقبولیت اجتماعی در قبال امنیت و رفاه اقتصادی نبود. بلکه، مسئله تمایل شدید جامعه برای حراست از ساختار قدرتی بود که هم‌اکنون بخشی از هویت و فرهنگ وجدان جمعی به شمار می‌آمد. مسئله، مسئله‌ی پرداخت هزینه برای حراست از آیینی تمام‌نمای جامعه بود.

بدون تردید، در شکل‌گیری کیش شخصیت رهبران روحانی گفتمان، اراده‌ی وجدان جمعی مؤثر بوده است. جامعه‌ی ایران همواره به دنبال متبلور کردن خود در قالب شخصیت‌های مقتدر و توانمندی است که ایجادکننده‌ی هویتی توأم با عظمت هستند. رهبران روحانی انقلاب با مهارتی تمام

در قالب گفتار و عملکرد خود این تمایل پنهان جامعه‌ی ایرانی را تحقق می‌بخشیدند. برخوردارانی رهبران روحانی گفتمان و به ویژه، رهبر انقلاب از اقتدار قابل توجه کاریزماتیک، اثبات‌کننده‌ی این ادعا است. جامعه‌ی کاریزما پسند جامعه‌ایست که تمایل به متبلور کردن خود در قالب یک شخصیت منحصر به فرد دارد. پژوهش‌های جامعه‌شناختی و به ویژه، سنت وبری نشان می‌دهد که ظهور کاریزما عموماً در بسترهای اجتماعی خاصی اتفاق می‌افتد: «آنجا که جامعه یک بحران اجتماعی عمیق و پایدار را تجربه می‌کند، احساس غرق‌شدگی و بی‌پناهی می‌کند و در نهایت وضعیت توده‌ای به خود می‌گیرد» (فولادیان، ۱۳۹۸: ۸۳). در این شرایط است که کاریزمای قدرتمند با ویژگی‌های خاص شخصیتی و ظاهری ظهور کرده و جامعه خود را در قالب آن بازتولید می‌کند. جامعه‌ای که پیوسته در معرض سرکوب هویتی قرار داشته، جامعه‌ای که احساس بی‌پناهی می‌کند و سرانجام، جامعه‌ای که حس می‌کند نیازمند قرار گرفتن در سلطه یک شخصیت قدرتمند است، خود به خود زمینه را برای تولید کاریزما فراهم می‌آورد. در این شرایط، مسأله برپا کردن یک نظام سیاسی با یک ساختار دیوان‌سالاری کارآمد نیست: مسأله متبلور کردن خود جامعه است. مسأله خروج از بحران، بازیابی هویت و بازیابی احساس امنیت و آرامش است. کاریزمای تولید شده در این شرایط خاص، یک نهاد اعمال‌کننده سلطه نیست، بلکه خود جامعه است با همان ویژگی‌ها، همان احساسات و همان هستی‌شناسی‌ها. واقعیت شگفت‌انگیزی که برای درک هر چه بیشتر این مقوله به ما کمک می‌کند آن است که بحران‌های اجتماعی پس از انقلاب در ایران، همواره از طریق به کاراندازی همان اقتدار کاریزماتیک و نه راه حل‌های دیوان‌سالارانه متعارف خاتمه یافته‌اند.

تمامی این واقعیت‌ها نشان می‌دهند که پدیدار قدرت در عین آنکه روابط سلطه را در جامعه جاری می‌کند و در عین آنکه، ماهیتی مستقل از سایر پدیدارها به خود می‌گیرد، می‌تواند جلوه‌ای تمام‌عیار فرهنگی داشته باشد. قدرت می‌تواند در عین اینکه اعمال سلطه می‌کند، در پنهان‌ترین لایه‌های خود عمیقاً نمودی از هویت وجدان جمعی باشد. چنانکه قدرت سنت‌گرای مذهبی نه ساختار یا گفتمانی تحمیل شده بر جامعه از خارج آن، بلکه نمودی از هویت وجدان جمعی ایرانی در یک زمان مشخص و شکلی از سازوکارهای حیات جمعی در آن زمان بوده است. البته، مسأله تنها به خود ساختار قدرت محدود نمی‌شود. هنگامی که قدرت را یک نهاد ذاتاً فرهنگی تلقی کنیم، عملکردهای قدرت و از جمله واکنش‌های کیفری نیز در پنهان‌ترین لایه‌های خود پدیدارهایی عمیقاً فرهنگی هستند.

۲.۲.۱. جامعه‌ی مؤمنانه، بازگشت به خویشتن و رستاخیز کیفرهای شرعی

تحولات کیفی‌ای که در نخستین سال‌های انقلاب به وقوع پیوستند، تا حدود قابل توجهی انعکاسی از همان انرژی انباشته‌شده و جدان‌جمعی بود. این تحولات، دگرگونی‌هایی فنی و حقوقی برای اصلاح شیوه‌ی مبارزه با پدیده‌ی بزهکارانه نبودند. بلکه، عمیقاً برخوردار از واقعیت‌هایی اجتماعی فرهنگی بوده و عمیقاً حساسیت‌های وجدان‌جمعی انقلابی را انعکاس می‌دادند. کارکرد این تحولات برداشتن گام‌هایی فنی برای کاهش بزهکاری و... نبود. بلکه، کارکرد آنها برداشتن گام‌هایی برای پاسخ به همان انرژی انباشته‌شده و تحقق همان آرمان‌ها بود. این تحولات کیفی از یک زاویه کارکردهای دوگانه‌ای را به سرانجام می‌رسانند؛ کارکردهایی که عمق وابستگی مجازات به فرهنگ را نشان می‌دهند:

نخست آنکه، بازتولید کیفی‌های سنتی اسلامی تلاشی بود برای تقابل با سرکوب هویتی‌ای که قریب به اتفاق جوامع اسلامی و از جمله ایران در قرن نوزدهم با آن مواجه بودند. استعمارگران غربی در نخستین گام از حضور خود در کشورهای مسلمان نظام حقوقی و به ویژه مقررات کیفی آنها را دگرگون کردند. «این فرایند دگرگونی پدیده‌ای فراگیر بود که در اغلب جوامع مسلمان از نیجریه تا هند و مصر به وقوع پیوست» (پیتر، ۱۳۹۹: ۱۵۷). این یک تهاجم آشکار بود که به هویت سنتی جوامع مسلمان صورت می‌گرفت. در خصوص جامعه‌ی ایران پیش از انقلاب نیز با قالبی متفاوت وضع به همین نحو بود. اگر چه ایران به معنای واقعی هیچگاه درگیر پدیده‌ی استعمار نبود، با این وجود، سرکوب هویتی در جلوه‌های مختلف آن در ایران به وقوع پیوست. دگرگونی در قوانین کیفی و شرع‌زدایی از این قوانین نیز از نگاه وجدان‌جمعی ایرانی همواره به مثابه‌ی جلوه‌ای از غربی‌سازی ایران، از بین بردن هویت اسلامی و... تلقی می‌شد. به همین واسطه بود که در نخستین گام پس از پیروزی انقلاب، قوانین مربوط به حدود و قصاص در ایران به تصویب رسیدند.

تصویب این قوانین تلاشی بود برای تحقق همان مدینه‌ی فاضله‌ی وعده داده شده، حرکت در راستای همان انرژی انباشته شده و ارسال این پیغام به جامعه‌ی انقلابی که گفتمان سنت‌گرایی مذهبی در راستای اراده‌ی وجدان‌جمعی گام بر می‌دارد. بر این اساس، در کنار سایر زمینه‌های آموزه‌ای، اعتقادی و اجتماعی می‌توان دو دلیل را برای احیای حقوق کیفری اسلامی در جوامع مسلمان و از جمله ایران بازشناخت: نخست از آن جهت که مقررات حدود و قصاص در نزد جوامع مسلمان همواره پیشانی شریعت تلقی می‌شدند. اندیشه‌ی جامعه‌ی پرهیزکارانه‌ای که در آن اراده‌ی الهی بی‌کم و کاست به اجرا در آید، همواره پیوندی ناگسستنی با کیفیت پاسخ در برابر نقض اراده‌ی خداوند داشته است. برپایی مدینه فاضله ارتباطی مستقیم با کیفیت رعایت مقدسات و به‌ویژه، کیفیت مواجهه با ناقضان این مقدسات دارد. مجازات همواره بخشی از ماهیت مقدسات است. در یک جامعه‌ی مومنانه، عظمت مقدسات با عظمت واکنش در برابر تهاجم به آنها در هم

آمیخته است. به همین واسطه برای تحقق مدینه فاضله در نخستین گام باید حدود مقدسات ترسیم شده و سپس، واکنش‌های سخت‌گیرانه‌ای در برابر تهاجم به آنها لحاظ شود. مجازات‌های اسلامی همواره در نزد وجدان جمعی جوامع اسلامی به عنوان بخشی از عظمت ارزش‌های جامعه‌ی مومنانه تلقی شده‌اند. مسأله، لزوماً مقابله فنی با بزهکاری نیست. بلکه، از نگاه مسلمانان عظمت و تقدس اراده‌ی الهی و جامعه‌ی قدسی کاملاً مرتبط با عظمت نمادین کیفرهای اسلامی است. این کیفرهای اغلب جسمانی انعکاسی بی‌کم‌کاست از متون دینی‌ای هستند که محکمه‌ی عدل الهی را به تصویر می‌کشند. بدین ترتیب، شکل این مجازات‌ها نیز دارای موضوعیت است. احیای حدود و قصاص به مثابه‌ی پیشانی شریعت، تابلویی بود برای بیان اینکه مدینه فاضله محقق شده است. اعلام اینکه یک جامعه‌ی اسلامی که در آن اراده‌ی خداوند برپا می‌شود، هم‌اکنون استقرار یافته است.

مشروح مذاکرات نمایندگان مجلس در نخستین دوره قانون‌گذاری پس از انقلاب به وضوح تمایل موجود برای ارائه‌ی این تصویر از پیوند میان مقررات مربوط به حدود و قصاص و اراده‌ی الهی را به نمایش می‌گذارد. به هنگام بحث در خصوص واگذاری تصویب لایحه قصاص به کمیسیون قضایی مطالبی مطرح می‌شود که بیانگر وجود همین تصویر در ذهن نمایندگان است. یکی از نمایندگان معتقد است که: «مفاد لایحه قصاص احکام خداوند است و از ترجمه فتوای امام به دست آمده است». شجونی در این خصوص اعتقادی مشابه دارد. ایشان چنین معتقدند: «از نمایندگان مجلس شورای اسلامی تشکر می‌کنم که کار برای لایحه قصاص را به کمیسیون قضایی ارجاع داشته‌اند زیرا برای اینکه این احکام در پارلمان وحی تصویب شده است احتیاجی ندارد که ادای فرنگی‌ها را در بیاوریم و در مورد آنها اظهارنظر کنیم»^۱.

دیگر آنکه، «حقوق کیفری اسلامی آن بخشی از شریعت است که تفاوت زیادی با حقوق غربی و مفاهیم حقوقی غرب دارد، حتی به مراتب بیش از حقوق خصوصی و حقوق تجارت شریعت» (همان، ۲۳۱). بنابراین، برای ایجاد تمایز هویتی از غرب احیای حقوق کیفری اسلامی یک گام بسیار مهم محسوب می‌شد. در این شرایط نه تنها یک تمایزگذاری دقیق میان هویت اسلامی و غربی صورت می‌گرفت، بلکه، نمادی برای بازگشت به خویشتن و گرایش دوباره به هویت سنتی و سرکوب شده این جوامع نیز تلقی می‌شد.

دگرگونی‌های کیفری صورت گرفته پس از انقلاب، اغلب پاسخ به حساسیت‌های وجدان جمعی انقلابی بودند. شرب خمر، روابط غیر اخلاقی، ترور، قاچاق مواد مخدر و... در شمار جرایمی قرار داشتند که جامعه به شدت در مورد آنها حساس بود. زیرا، اساساً بنیادهای جامعه‌ی قدسی مبتنی

۱. مشروح مذاکرات مجلس شورای اسلامی، جلسه یکصد و سی و هشتم، ۸ اردیبهشت ماه ۱۳۶۰، منتشر شده در روزنامه رسمی، شماره ۱۰۸۵۱، صفحه ۳۲.

بر اراده‌ی الهی بر پاسداشت همین هنجارها بنا شده بود. بازتولید سیاست کیفری سخت‌گیرانه در دهه نخست انقلاب بیش از هر چیز تحت تأثیر فشار هنجاری شدید وجدان جمعی و برای مقابله با جرایمی صورت می‌گرفت که همین حساسیت‌های تعیین‌یافته جامعه را در معرض تهاجم قرار می‌دادند. در این زمان، «این جامعه بود که برای مقابله با رفتارهای ناقص ارزش‌های تعیین‌یافته‌اش، به قدرت فشار هنجاری وارد می‌کرد» (ساداتی و نوبهار، ۱۳۹۷: ۱۶۴). جامعه از طریق این فشار هنجاری و نیز تحمیل مجازات شدید بر بزهکاران، حدود مقدسات خویش را معین کرده و حساسیت‌های خود را بازتولید و اعلام می‌کرد.^۱

البته، مقصود از گزاره‌های پیشین، نادیده‌انگاشتن نقش این سیاست کیفری سخت‌گیرانه در حراست از قدرت سنت‌گرای مذهبی نیست. با این وجود، نمی‌توان انکار کرد که کارکردهای دوگانه پیش‌گفته عمیقاً ویژگی‌هایی فرهنگی داشته‌اند. بازگشت به خویشتن از رهگذر بازتولید مجازات‌های شرعی، ترسیم محدودی مقدسات و بازتأکید بر حساسیت‌های وجدان جمعی و سرانجام، تلاش برای برپایی مدینه فاضله‌ای که در آن اراده‌ی الهی بی‌کم کاست اجرا می‌شود، همه و همه مقوله‌هایی کاملاً فرهنگی هستند. این ماهیت فرهنگی مجازات بیش از هر چیز به واسطه‌ی وابستگی‌های گسست‌ناپذیر نهاد تحمیل‌کننده‌ی آن یعنی قدرت به خرده‌نظام فرهنگ است. نقش فشار هنجاری وجدان جمعی به قدرت برای تحمیل مجازات شدید به مهاجمان به مقدسات را هرگز نباید دست‌کم گرفت. این فشار هنجاری نشان می‌دهد که اخلاق تنبیهی وجدان جمعی تأثیری قابل‌توجه و البته، پنهان بر نظام واکنش‌های کیفری رسمی دارد. گویی اینکه مجازات نه در ظاهر، بلکه در باطن خود برخوردار از ماهیتی فرهنگی است.

۱. در اینجا لازم است به یک مسأله بسیار مهم اشاره شود: مخالفت‌هایی که طیف‌های خاصی از نخبگان دانشگاهی و سیاسی با بازگشت به کیفرهای بدنی و سیاست کیفری سخت‌گیرانه در سال‌های نخستین انقلاب داشتند. از این بین می‌توان به مقاومت گروه‌های نخبگانی در برابر لایحه حدود و قصاص اشاره کرد. «جامعه قضات جمهوری اسلامی ایران»، «حقوق دانان ایران» و عده‌ای از «حقوق دانان و قضات دادگستری» در مخالفت با این لایحه اقدام به انتشار بیانیه کردند. همچنین، می‌توان به واکنش جبهه ملی و دعوت مردم برای راهپیمایی خیابانی علیه این لایحه اشاره کرد. این واکنش‌ها نشان می‌دهند که دست‌کم، گروهی از نخبگان با بازتولید این سیاست کیفری سخت‌گیرانه مخالف بودند. با این وجود، پژوهش حاضر مبتنی بر فرض لزوم تفکیک میان ادراک نخبگانی و ادراک وجدان جمعی است. بدین معنا که، اگر چه گروهی از نخبگان به اشکال مختلف مخالفت خود را با بازتولید این واکنش‌های کیفری ابراز کردند، با این وجود وجدان جمعی نگرش دیگری در خصوص این مجازات‌ها داشت. وجدان جمعی انقلابی در دهه نخست، برای تحمیل مجازات‌های شدید بر طیف خاصی از بزهکاران فشار هنجاری قابل‌توجهی به رهبران انقلاب وارد می‌کرد.

۲. شبکه روابط فرهنگی و تعامل فرهنگ و قدرت در حوزه مجازات

مسأله تعامل قدرت و فرهنگ در حوزه‌ی مجازات تنها به ذات فرهنگی پدیدار کیفر^۱ محدود نمی‌شود. همچنان می‌توان به زوایای دیگری از این تعامل اشاره کرد که در این پژوهش از آن با عنوان «اثرات فرهنگی مجازات» یاد می‌شود. برای ادراک مقوله‌ی اثرات فرهنگی مجازات باید به یک تفکیک فنی میان دو جریان «تولید-تحمیل» مجازات و سپس «حیات مجازات» در بستر نظام اجتماعی اشاره کنیم.^۲ این تفکیک فنی اشاره به تغییر ماهیت و کارکرد پدیده‌ها یا پدیدارها بعد از ورود به نظام اجتماعی دارد. پدیده‌ها توسط نهادهای مختلف تولید و تحمیل شده و وارد نظام اجتماعی می‌شوند. اما، از آن پس در قالب‌های فرهنگی حاکم، یک موجودیت مستقل از جریان تولید به خود می‌گیرند. مجازات نیز از این قاعده‌ی فراگیر مستثنی نیست.

۲.۱. شبکه‌ی روابط فرهنگی و دوگانگی «تولید-تحمیل»-«حیات مجازات در بستر نظام اجتماعی»

فرایند تحمیل مجازات تا حدود قابل توجهی وابسته به سازوکارهای قدرت است.^۳ این قدرت است که برای تحقق کارکردهای مورد نظر خود واکنش‌های کیفری را تحمیل می‌کند. با وجود این، همچنان پرسش‌هایی بنیادین ذهن ما را به خود مشغول می‌کنند: اینکه آیا حیات و اثرات مجازات در بستر نظام اجتماعی به همان شکلی است که قدرت در زمان تحمیل کیفر آن را تصور می‌کند؟ آیا وجدان جمعی همان پیام‌های مورد نظر قدرت از مجازات را دریافت می‌کند؟ آیا وجدان جمعی به همان شکل مورد نظر قدرت، مجازات را ادراک می‌کند؟

این پرسش‌ها بیان‌گر یک دوگانگی جدی میان جریان تحمیل مجازات از سوی قدرت و سپس، حیات واقعی آن در بستر نظام اجتماعی هستند. پرسش‌های پیش‌گفته به ما کمک می‌کنند دریابیم، احتمالاً تفاوتی میان این دو جریان وجود دارد. تفاوتی که برای درک آن لازم است نگاهی دوباره به تبیینی که پیشتر از مفهوم فرهنگ ارائه شد، بیافکنیم. بر اساس این تبیین، فرهنگ را می‌توان یک قالب وسیع و شکل‌یافته از معانی، نمادها، ارزش‌ها، هنجارها، مصنوعات و نهادها

۱. برای مطالعه دیدگاه‌هایی در خصوص مجازات و فرهنگ رک به: (Hudson, 2003, 95) (Garland, 2006, 419-447)

۲. مفهوم‌سازی در خصوص تفکیک میان این دو جریان توسط نگارنده مقاله صورت گرفته است.

۳. برای مطالعه‌ی ارتباط قدرت و مجازات رک به:

فوکو، میشل (۱۳۹۲)، مراقبت و تنبیه؛ تولد زندان، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، چاپ یازدهم، نشر نی

دانست. فرهنگ حاصل چیزی است که در این پژوهش از آن با عنوان «شبکه‌ی روابط عناصر فرهنگی» یاد می‌شود.

مقصود از عناصر فرهنگی نظام نمادها، معانی، ارزش‌ها و هنجارهاست و مقصود از شبکه‌ی روابط، تعامل میان همین عناصر است. روابط میان معانی و نمادها، روابط میان نمادها و ارزش‌ها، روابط میان ارزش‌ها و هنجارها، روابط میان نهادها و معانی و... گونه‌های متعددی از شبکه‌های ارتباطی هستند. این شبکه‌ی روابط مانند تارهایی در هم تنیده فرهنگ را تولید کرده و به آن معنا می‌بخشند.

حیات مجازات و سایر پدیده‌هایی که وارد نظام اجتماعی می‌شوند، عمیقاً مرتبط با همین شبکه‌ی روابط فرهنگی است. این شبکه‌ی روابط است که پس از موجودیت یافتن پدیده‌ها، موجب بازتفسیر و شکل‌گیری آنها به‌عنوان بخشی از نظام اجتماعی می‌شوند. پدیده‌ها و مقوله‌ها به صورت خنثی وارد جامعه نمی‌شوند. بلکه ابتدا در این شبکه‌ی روابط فرهنگی جای گرفته و سپس، به عنوان بخشی از نظام اجتماعی وارد این ساختار می‌شوند. از آن گذشته، این شبکه‌ی روابط شکل‌دهنده‌ی ادراک شهروندان نیز هست. ناخودآگاه ما عمیقاً درگیر همین شبکه‌ی روابط است. ما دنیای اطرافمان را از رهگذر همین روابط نمادی، نهادی، ارزشی و هنجاری شناخت می‌کنیم. این شبکه‌ی روابط، عینک‌های ذهنی ما برای نگرستن به هستی است. وقتی در حال ارزیابی یک رویداد اجتماعی هستیم، وقتی یک تعامل ساده برقرار می‌کنیم و حتی زمانی که یک رویه عملی کیفی را ارزیابی می‌کنیم، عیناً در حال انعکاس همین شبکه‌ی روابطیم. این شبکه سازنده تعریف ما از دنیای اطرافمان است. ادراک ما چیزی جز همان معانی بنیادین، ارزش‌های انباشت شده در ذهن و قواعد رفتاری تحمیل شده به ما نیستند. ما در جزئی‌ترین و پنهان‌ترین رفتارهایمان تحت تأثیر ادراکی هستیم که همین شبکه‌های فرهنگی به ما تحمیل می‌کنند.

به واسطه‌ی همین پیوندهای ناگسستنی میان ادراک ما و شبکه‌ی روابط فرهنگی، هر پدیده‌ای که وارد نظام اجتماعی می‌شود، در قالب شبکه‌ی پیش‌گفته بازتفسیر می‌شود. این فرایند بازتفسیر یعنی موجودیت مجدد یافتن آن پدیده در قالب شبکه‌ی روابط فرهنگی. در خصوص پدیدار مجازات نیز وضع به همین نحو است. مجازات را قدرت یا نهادهای رسمی دیوان‌سالار^۱ تحمیل می‌کنند. اما انعکاسی که مجازات در جامعه تولید می‌کند، تصویری که مجازات به خود می‌گیرد و البته، معنا یافتن آن کاملاً به شبکه‌ی روابط فرهنگی وابسته است. مجازاتی که توسط قدرت تحمیل می‌گردد،

۱. برای مطالعه در خصوص دیوان‌سالاری اداری رک به:

Weber, Max (1968). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. New York: Bedminster press

ممکن است در قالب این شبکه‌ی روابط فرهنگی فرو رفته و از نگاه جامعه واکنشی مثبت یا منفی تلقی شود. چنانکه، در یک فرهنگ توأم با مدارا که دارای اخلاق تنبیهی ملایم است؛ مجازات خشن نمودی از اقتدارگرایی دولت تلقی می‌شود. حال آنکه در جامعه‌ای برخوردار از اخلاق تنبیهی خشن، یک نظام کیفری کاملاً مبتنی بر ملاحظات فنی جرم‌شناختی، ممکن است از سوی وجدان جمعی به‌عنوان نمودی از بی‌توجهی دولت به مقدسات جامعه پنداشته شود.

البته، مسأله تنها به معنا یافتن مقوله‌ها در قالب این شبکه‌ی روابط محدود نمی‌شود. همچنان یک مسأله‌ی پیچیده‌تر وجود دارد: اینکه مجازات پس از پدیدار شدن در جامعه در قالب شبکه‌ی روابط فرهنگی تفسیر می‌شود و البته، به عنوان بخشی از همین شبکه بر نظام اجتماعی تأثیر می‌گذارد. مجازات تنها به عنوان یک واکنش فنی و بدون اثر وارد نظام اجتماعی نمی‌شود. بلکه پس از تولد اثرات ارزشی فراگیری بر وضعیت موجود خواهد گذاشت. پدیدارهای اجتماعی و از جمله مجازات، ارتباطی نظام‌وار با یکدیگر دارند و در نتیجه، دگرگونی یک پدیدار موجب دگرگونی در سایر پدیدارها خواهد شد. این جریان اثرگذاری و اثرپذیری را می‌توان به حرکت گوی‌های آونگ تشبیه کرد. «در یک ساختار آونگی چند شیء یا به تعبیری چند گلوله وجود دارند. سکون آونگی ارتباطی کامل با ساکن بودن تمامی گلوله‌ها دارد. به مجرد آنکه یکی از این گلوله‌ها تحت تاثیر شرایط محیطی به حرکت درآید، زمینه برای حرکت دیگر اجزای آونگ نیز فراهم می‌شود. ... این حرکت ساده آونگی نمایشی تمام‌عیار از چرایی دگرگونی در پدیدارهای اجتماعی است. این تمثیل نشان می‌دهد که پدیدارها هرگز ماهیت‌هایی جدای از یکدیگر نیستند. بلکه دگرگونی در یکی موجب دگرگونی در ماهیت و کارکرد سایر پدیدارها خواهد شد» (ساداتی، ۱۳۹۹: ۳۴۱). داستان مجازات نیز از این قاعده مستثنی نیست. مجازات پس از تحمیل به عنوان یک پدیدار وارد نظام اجتماعی شده و موجب ایجاد تغییراتی می‌گردد. گاه تحمیل یک مجازات باعث تحکیم نظام ارزشی موجود می‌شود. زیرا، از رهگذر تحمیل آن مجازات ارزش‌های تعیین‌یافته‌ی اجتماعی یکبار دیگر در برابر دید همگان بازتولید و بازتحکیم می‌شوند. گاه تحمیل یک مجازات موجب کاهش یا افزایش مشروعیت قدرت می‌شود و البته، گاه موجب متمایز شدن یک طبقه در مقایسه با سایر طبقات می‌گردد.

همه این موارد و سایر آثاری که از قلم افتاده‌اند اجزائی از یک حرکت عظیم اجتماعی هستند که می‌توانند از تحمیل یک مجازات آغاز گردند. این موارد نشان می‌دهد که مجازات یک موجودیت اجتماعی پنهان دارد. این موجودیت اجتماعی، برخلاف جریان تحمیل و تولید که وابسته به اثرات قدرت و سازوکارهای قدرت هستند، آشکارا وابسته به سازوکارهای نظام فرهنگی‌اند. یکایک آثاری که پیشتر ذکر شدند و یکایک جلوه‌های موجودیت اجتماعی مجازات در بستر سازوکارها و شبکه‌ی

روابط فرهنگی معنا می‌یابند. تحمیل مجازات یک واقعیت است و موجودیت یافتن آن یک واقعیت دیگر. بر این اساس می‌توان بیان کرد که صرف‌نظر از نهاد تحمیل‌کننده، مجازات یک موجودیت اجتماعی با اثرات فرهنگی قابل توجه است.

۲.۲. مجازات در جامعه انقلابی: پل ارتباطی میان قدرت و وجدان جمعی

اشاره به یک نمونه ملموس از نظام اجتماعی ایران پس از انقلاب به ما کمک می‌کند تا مباحث نظری پیش‌گفته را بهتر درک کنیم. سرگذشت مجازات اعدام در ایران پس از انقلاب نمونه‌ی ملموسی است که می‌توان با تکیه بر آن به بررسی مقوله‌ی اثرات فرهنگی مجازات پرداخت. در این خصوص پرسش بنیادین آن است که: چرا در دهه‌ی نخست انقلاب مجازات‌های شدید بدنی در ملا عام و به ویژه، اعدام نه تنها با واکنش منفی افکار عمومی مواجهه نمی‌شد، بلکه، موجب افزایش مشروعیت اجتماعی و حتی مذهبی «قدرت سنت‌گرای مذهبی» نیز می‌گردید؟ در مقابل، چرا چند دهه بعد و به‌ویژه در دهه‌ی چهارم، اجرای مجازات اعدام در مورد جرایمی همچون مواد مخدر، جرایم امنیتی و... زمینه را برای تولید بحران‌های اجتماعی و شکاف میان قدرت و وجدان جمعی فراهم می‌کند؟ راز این دگرگونی قابل توجه چیست؟

چنانچه از زاویه‌ی ملاحظات فنی حقوق کیفری به بررسی تحولات مجازات‌ها در ایران پس از انقلاب بپردازیم، در خواهیم یافت که دهه‌ی چهارم دوران قاعده‌مند شدن کیفرها، پایبندی بیشتر به اصل قانونی بودن، کاهش مجازات اعدام در مقایسه با گذشته و... است. در این دهه قوانین دادرسی کیفری شفاف‌تر، دیوان‌سالاری کیفری گسترده‌تر و کارسازتر شدند. با وجود این تحولات گسترده، که از نگاه فنی حقوق کیفری مثبت تلقی می‌شوند، چرا مجازات اعدام بر خلاف دهه‌ی نخست، موجب افزایش شکاف میان قدرت و جامعه می‌شود؟

این پرسش و شمار دیگری از پرسش‌ها نشان می‌دهند که احتمالاً برای کالبدشکافی این دگرگونی بزرگ در تعامل قدرت و وجدان جمعی باید به ملاحظات فراتر از مطالعات فنی حقوق کیفری تمسک کنیم. برای این منظور می‌توان از مسأله موجودیت اجتماعی مجازات یا همان معنا یافتن مجازات در قالب شبکه‌ی روابط فرهنگی بهره گرفت. وجدان جمعی همه‌چیز را در قالب همین شبکه‌ی روابط تفسیر می‌کند. چنانچه، اثرات قدرت و از جمله مجازات در قالب این شبکه‌ی روابط قرار گیرند، وجدان جمعی تفسیر مثبتی از آنها داشته و اتفاقاً به نهاد تحمیل‌کننده‌ی مجازات مشروعیت می‌بخشد. در مقابل، چنانچه مجازات تحمیل شده خارج از شبکه‌ی روابط فرهنگی قرار گیرد، نه تنها وجدان جمعی آن را پس می‌زند، بلکه زمینه برای شکاف میان قدرت و جامعه فراهم

می‌شود. بر این اساس، شبکه‌ی روابط فرهنگی تعیین‌کننده همگرایی یا واگرایی وجدان جمعی و قدرت است.

قدرت و وجدان جمعی برای ارسال و دریافت پیام‌ها نیازمند پلهایی ارتباطی است. شبکه‌ی روابط فرهنگی، ارزش‌ها، هنجارها و به ویژه نمادهایی که در این شبکه‌ی روابط جاری هستند، به مثابه‌ی همین پلهای ارتباطی ایفای نقش می‌کنند. تعامل قدرت و وجدان جمعی از رهگذر همین نمادها صورت می‌گیرد. از طریق نماد بین معانی قدرت و وجدان جمعی موازنه صورت می‌گیرد و اشتراک ایجاد می‌گردد. اگر نماد از سوی جامعه فهم نشود، شکاف اجتماعی میان قدرت و وجدان جمعی ایجاد خواهد شد. در مقابل، چنانچه معنای نهفته در نماد از سوی جامعه فهم شود موجب افزایش همبستگی میان قدرت و وجدان جمعی می‌گردد. از نگاه این پژوهش، مجازات اعدام را باید چیزی فراتر از یک واکنش ساده و حقوقی در برابر پدیده‌ی بزهکارانه دانست. بلکه، اعدام را می‌توان یک نماد و پل ارتباطی میان قدرت و وجدان جمعی پنداشت. کارکرد نمادگونه‌ی اعدام البته، در دهه‌ی نخست انقلاب بسیار پر رنگ‌تر است. اعدام را در این دهه می‌توان نمادی تلقی کرد که قدرت و وجدان جمعی از طریق آن پیام‌ها و معانی یکسانی را با یکدیگر رد و بدل می‌کنند.

گفتمان سنت‌گرای مذهبی به دلایل آموزه‌ای و اجتماعی در طول حدود نیم قرن اخیر وابستگی قابل توجهی به مجازات سلب حیات داشته و همواره به حیات این نماد تداوم بخشیده است. صرف‌نظر از تداوم حیات این نماد از سوی قدرت، مجازات اعدام در طول حدود نیم قرن اخیر به اشکال متفاوتی توسط وجدان جمعی درک شده است. به همین واسطه، مجازات اعدام در دهه‌ی نخست انقلاب نمادی برای همبستگی و در دهه‌های بعد عاملی برای ایجاد شکاف میان قدرت و جامعه بوده است. راز این تغییر نقش مجازات اعدام را باید در یک چیز جستجو کرد: تغییر در شبکه‌ی روابط فرهنگی جامعه‌ی ایرانی در گذر زمان.

یک تفاوت قابل توجه میان جامعه‌ی دهه‌ی نخست انقلاب با دهه‌های بعدی و به‌ویژه، دهه‌ی چهارم در حوزه‌ی شبکه‌ی روابط فرهنگی وجود دارد و همین تفاوت باعث می‌شود نماد اعدام از سوی وجدان جمعی در گذر زمان به اشکال متفاوتی ادراک شود. جامعه‌ی ایران دهه‌ی نخست انقلاب یک جامعه‌ی تک‌ساختی و با انسجام اجتماعی بسیار بالاست که در آن مجموعه‌ای از معانی به عنوان پشتوانه‌ی نظام ارزشی انقلابی ایفای نقش می‌کنند. همبستگی اجتماعی تک‌ساختی در این جامعه بر مبنای این معانی استوار شده است: «مقابله با طاغوت، مقابله با دشمنان انقلاب، بازگشت به هویت اسلامی، دفاع از وطن انقلابی در برابر متجاوزان خارجی و...» (رفیع‌پور، ۱۳۸۴: ۱۲۷-۱۳۲).

ارتباط قدرت و وجدان جمعی در دهه‌ی نخست انقلاب از طریق نمادهایی صورت می‌گیرد که عمیقاً انتقال‌دهنده‌ی همین معانی هستند. به همین واسطه است که در این زمان همگرایی قدرت و

جامعه بسیار بالا بوده و حتی، قدرت سنت‌گرای مذهبی خود بخشی از نظام ارزشی جامعه‌ی انقلابی به شمار می‌آید. واکنش‌های کیفی‌ای که قدرت در برابر عوامل ضد انقلاب و به تعبیری، مهاجمان به جامعه‌ی انقلابی بروز می‌دهد، یکی از این نمادهاست. در این زمان، موضوع کیفر اعدام، اغلب جرایمی هستند که معانی بنیادین پیش‌گفته را نقض می‌کنند: اعدام به خاطر جرایم تروریستی، اعدام به خاطر قاچاق مواد مخدر، اعدام به خاطر فساد اقتصادی و...

از نگاه وجدان جمعی ارتکاب این جرایم تهاجمی آشکار و همه‌جانبه به جامعه انقلابی تلقی می‌شد. «در شرایطی که جامعه پیوسته در حال پرداخت کردن هزینه برای حراست از نظام اجتماعی بود و در حالی که بیشتر خانواده‌های ایرانی فرزندان خود را با اشتیاق تمام برای دفاع از انقلاب و کشور راهی جبهه‌ها می‌کردند، از نگاه وجدان جمعی انقلابی ارتکاب جرایمی نظیر قاچاق مواد مخدر و به اعتیاد کشاندن جوانان، ارتباط با عناصر رژیم سابق، ترور شخصیت‌های انقلابی و حتی مردم عادی که متمایل به ارزش‌های انقلابی بودند تنها یک مفهوم داشت: مبارزه‌ی مستقیم با انقلاب و بیهوده شدن تمامی هزینه‌های پرداختی. مرتکبان این جرایم بیش از آنکه بزهاران منحرف شده از مسیر متعارف اجتماعی باشند، دشمن‌های شایسته سرکوب بودند» (ساداتی و نوبهار، ۱۳۹۷: ۱۶۸-۱۶۹).

کیفر اعدام در دهه‌ی نخست انقلاب به عنوان یک نماد عمیقاً این کارکرد سرکوب‌گری را به سرانجام می‌رساند. در این زمان، اعدام نمادی برای انتقال پیام همبستگی میان قدرت و وجدان جمعی بود. وجدان جمعی انقلابی بر اساس شماری از معانی قوام یافته است که البته، با معانی قدرت اشتراک دارند. این تعامل و اشتراک با تکیه بر نماد اعدام ظهور اجتماعی می‌یابد. آیین اجرای مجازات اعدام به‌ویژه آنگاه که در ملاءعام اجرا می‌شد، مناسکی بود که در قالب آن معانی بنیادین وجدان جمعی بازتولید و بازتأکید می‌شد: از طریق اعدام، نمادهای طاغوت در برابر دید همگان بازتولید و شکسته می‌شدند، دشمنان جامعه‌ی انقلابی سرکوب می‌شدند، شریعت در اعلی‌ترین شکل آن اجرا می‌گشت و سرانجام، هویت انقلابی دوباره احیا می‌شد. گویی آنکه، در بطن نماد اعدام و مناسک علنی آن تمامی عناصر یک انقلاب کوچک نهفته بود: هدف مشترک، دشمن مشترکی که باید سرکوب شود و... قابل درک است که چرا اجرای این مجازات در دهه‌ی نخست انقلاب زمینه را برای افزایش همبستگی میان قدرت و جامعه و در نتیجه، افزایش مشروعیت قدرت فراهم می‌-

آورد. زیرا در این زمان، نماد اعدام در بطن شبکه‌ی روابط فرهنگی انقلابی فرورفته و وجدان جمعی معنای مثبتی از آن ادراک می‌کرد^۱.

با گذار از دهه‌ی نخست و به ویژه، در دهه‌ی چهارم، نظام معانی، ارزش‌ها و هنجارها در ساختار اجتماعی ایران عمیقاً دستخوش دگرگونی‌های بنیادین شدند. گذار نسل‌ها، شکاف بین‌نسلی، پایان جنگ تحمیلی، تهاجم فرهنگی خارجی، کاهش پایبندی به ارزش‌های دینی و... در شمار دلایل این دگرگونی بنیادین فرهنگی قرار داشتند^۲. در نتیجه‌ی این دگرگونی‌های ارزشی، بدیهی بود که شبکه‌ی روابط فرهنگی نیز دستخوش تحول شوند. در این زمان، جامعه‌ی تک‌ساختی‌ای که مبتنی بر معانی مشترکی همچون طاغوت‌ستیزی، مقابله با دشمنان جامعه‌ی انقلابی و اجرای اراده‌ی الهی بود، جای خود را به یک جامعه‌ی چندساختی و با تنوع فرهنگی داد؛ جامعه‌ای که در آن معانی‌ای همچون تقابل جبهه‌ی خیر و شر، طاغوت، دشمنان جامعه‌ی انقلابی و... چندان از سوی وجدان جمعی درک نمی‌شدند.

در اینجا باید به یک پرسش بسیار مهم پاسخ داد: آیا نمادهایی که در شبکه‌ی روابط فرهنگی دهه‌ی نخست انقلاب به خوبی از سوی جامعه ادراک می‌شدند، در جامعه‌ی چندساختی دهه‌ی چهارم نیز همان کارکرد را خواهند داشت؟ بدون تردید پاسخ منفی است. در جامعه‌ی دهه‌ی نخست انقلاب، مجموعه‌ای از معانی بنیادین زمینه را برای پذیرش نمادهای صادره از سوی قدرت فراهم می‌آوردند. در حالی که در دهه‌ی چهارم، معانی پیش‌گفته جایگاهی در شبکه‌ی روابط فرهنگی جایگزین شده نداشتند. با وجود این، قدرت سنت‌گرای مذهبی همچنان مجازات سلب حیات را به عنوان یک نماد در شمار اثرات خود حفظ کرده بود. در حقیقت، قدرت همچنان تمایل داشت تا پیام خود را از طریق این نماد به وجدان جمعی انتقال دهد. در حالی که به علت دگرگونی‌های فرهنگی، در این زمان اعدام به یک نماد تهی از معنا برای جامعه تبدیل شده بود. در این جامعه‌ی چندساختی، اعدام همچون دهه‌ی نخست انقلاب انتقال‌دهنده‌ی معانی مورد پذیرش جامعه نبود. به همین واسطه، وقتی در خصوص جرایمی مشابه با دهه‌ی نخست انقلاب، مجازات اعدام صورت می‌گرفت، همچون گذشته از سوی جامعه ادراک نمی‌شد. در این شرایط مفاهیم جدیدی همچون کنترل اجتماعی جایگزین معانی پیشین گردیدند. در این زمان، از نگاه وجدان جمعی اعدام تنها نمودی برای کنترل جامعه و نه حراست از معانی بنیادین فرهنگی تلقی می‌شد.

۱. برای مطالعه بیشتر در خصوص جامعه‌ی مناسکی و مجازات‌های مناسک‌گونه در دهه نخست انقلاب رک به: نورپور، محسن و ساداتی، سیدمحمد جواد (۱۴۰۰)، مطالعه جامعه‌شناختی تحولات مجازات در ملاءعام در جامعه پسا انقلاب ایران، پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، دوره ۹، شماره ۱۷
۲. برای مطالعه یک دیدگاه در این خصوص رک به (رفیع‌پور، ۱۳۸۴، ۱۵۹-۱۷۱).

به همین دلیل کیفر اعدام در دهه‌های بعدی زمینه را برای ایجاد شکاف میان قدرت و جامعه فراهم می‌کرد. این بدان معنا بود که پل‌های ارتباطی تخریب شده‌اند. زیرا، معانی‌ای که موجب فهم و پذیرش نماد اعدام از سوی وجدان جمعی می‌شد، همچون گذشته در نظام ارزشی جامعه جایگاهی نداشتند.

نتیجه‌گیری

تعیین نسبت اثرگذاری قدرت و فرهنگ در حوزه مجازات و البته، کیفیت تعامل این دو پدیدار مسأله‌ای پیچیده و نیازمند رمزگشایی است. آنچه می‌توان بیان داشت آن است که در تحلیل تحولات واکنش‌های کیفی نقش و اثرگذاری هیچ‌یک را نمی‌توان نادیده گرفت. بنابراین، به جای دوگانگی و تقابل باید از تعامل سخن گفت و از کیفیت این تعامل پرده برداشت. مجازات دارای یک واقعیت چندگانه است. مجازات را می‌توان آینه‌ای شفاف پنداشت که توامان انعکاس‌بخش روابط سلطه، ساختارهای قدرت، حساسیت‌های وجدان جمعی و حتی میزان وابستگی یک نظام اجتماعی به دیوان‌سالاری اداری است. این ویژگی چندگانگی دقیقاً به خاطر ماهیت چندبعدی تمامی پدیدارهای اجتماعی است.

البته به دشواری می‌توان سهم هر یک از پدیدارهای پیش‌گفته را در حوزه مجازات به دقت معین کرد. در مقابل، باید تلاش کنیم تا کیفیت تعامل این پدیدارها را به تصویر بکشیم. تلاش برای کالبدشکافی کیفیت تعامل این پدیدارها به ما نشان می‌دهد که مجازات می‌تواند حتی فراتر از یک پدیدار نیازمند مطالعه، بلکه به مثابه‌ی یک ابزار شناخت مورد استفاده قرار گیرد. ما اغلب جامعه را مطالعه می‌کنیم تا نظام مجازات‌های حاکم بر آن را درک کنیم. ادعای پیش‌گفته دقیقاً بر یک گزاره متفاوت تأکید می‌کند: اینکه می‌توان عینک مجازات را به چشم زد و جامعه را مطالعه کرد.

آنچه در پژوهش حاضر گذشت، دروازه‌ای به سوی این مطالعه‌ی جامعه‌شناسانه بود. دروازه‌ای که نشان می‌داد چگونه می‌توان از طریق مجازات نظام اجتماعی را بازشناسی کرد. این بازشناسی بی‌تردید، مهم‌ترین گام برای ارائه‌ی تصویری واقع‌بینانه از کیفیت تعامل فرهنگ و قدرت در قلمروی مجازات است. اینکه قدرت خود یک ماهیت فرهنگی بوده و عمیقاً تحت تأثیر شبکه‌ی روابط فرهنگی قرار دارد، اینکه واکنش‌های کیفی پس از تولد و تحمیل توسط قدرت، در شبکه‌ی روابط فرهنگی فرورفته و باز تفسیر می‌شوند و نیز اینکه، قدرت برای تداوم مشروعیت اجتماعی خود نیازمند همسویی با وجدان جمعی است، واقعیت‌هایی از کیفیت تعامل قدرت و حوزه فرهنگ است که مطالعه مجازات به ما می‌آموزد. واقعیت‌هایی که به‌ویژه نشان می‌دهند، بر خلاف مطالعات

قدرت محوری که در دهه‌های اخیر در حوزه‌ی جامعه‌شناسی مجازات سیطره داشته‌اند، هرگز نمی‌توان نقش فرهنگ را در قلمروی اثرگذاری بر پدیدار کیفر نادیده انگاشت. البته، تأکید گسترده‌ی پژوهش حاضر بر نقش محوری فرهنگ در شناخت ماهیت و کارکرد مجازات به معنای نادیده‌انگاشتن سایر واقعیت‌های مرتبط با پدیدار کیفر نیست. این مساله که مجازات ساخته و پرداخته قدرت است و نیز اینکه مجازات خود می‌تواند به مثابه‌ی عاملی مستقل، بر نظام ارزش‌ها و هنجارهای وجدان جمعی تأثیر بگذارد، واقعیت‌هایی قابل‌انکار نیستند. اما، همین واقعیت‌ها و البته، ساخته و پرداخته شدن شکل مجازات توسط ساختارهای قدرت صورت ظاهری حیات مجازات هستند. جامعه‌شناسی کیفر قلمرویی برای تأکید بر مقوله‌ی «سطوح متعدد واقعیت» در مورد مجازات است. سطح‌های متعددی از واقعیت که هرگز نفی‌کننده‌ی یکدیگر نیستند؛ اما به هر حال لایه‌هایی مختلف‌اند. مجازات می‌تواند توأمان واقعیت‌هایی متعدد داشته باشد. اینکه مجازات توسط ساختارهای قدرت تحمیل می‌شود و البته، اینکه خود قدرت و اثراتش ماهیت‌هایی عمیقاً فرهنگی هستند، هر یک واقعیت‌هایی هستند با سطح‌هایی متفاوت.

منابع

الف. فارسی

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۹۴)، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۹۳)، *جامعه‌شناسی فرهنگ*، چاپ دوم، تهران: نشر علم.
- اسفندیاری، محمد صالح (۱۳۹۴)، *تحلیل جامعه‌شناسانه زندان؛ تولد و استمرار زندان از نگاه دور کهایم، فوکو، وبر و الیاس*، تهران: انتشارات مجد.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۳)، *جامعه‌شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی)*، چاپ بیست و سوم، تهران: نشر نی.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۴)، *دیب‌چاه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران (دوره جمهوری اسلامی)*، ترجمه علی اردستانی، چاپ هفتم، تهران: نشر نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۵)، *زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران*، چاپ چهارم، تهران: نشر نگاه معاصر.

- پیتر، رودلف (۱۳۹۹)، **جرم و مجازات در حقوق اسلام (نظریه و عمل از قرن شانزدهم تا قرن بیست و یکم)**، ترجمه عبدالرضا جوان جعفری بجنوردی و سیدمحمدجواد ساداتی، مشهد: انتشارات پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
- جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۸)، **جامعه‌شناسی کیفری و واقعیت چندگانه مجازات**، در دایره‌المعارف علوم جنایی، کتاب چهارم، زیر نظر علی حسین نجفی ابرنآبادی، تهران: انتشارات میزان.
- جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۴)، **ماهیت فلسفی و جامعه‌شناختی کیفر؛ تاملی در چیستی و کارکردهای کیفر**، تهران: انتشارات میزان.
- جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا، نورپور، محسن و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۴۰۰)، «تأملی جامعه‌شناختی بر چرایی گذار از «حاکم شرع مقتدر» به «قاضی دیوان‌سالار» در ایران پس از انقلاب»، **مطالعات حقوقی معاصر**، شماره ۲۳، صص. ۸۳-۱۰۹.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۸)، **صور بنیانی حیات دینی**، ترجمه باقر پرهام، چاپ هفتم، تهران: نشر مرکز.
- دورکیم، امیل (۱۳۹۶)، **درباره تقسیم کار اجتماعی**، ترجمه باقر پرهام، چاپ هفتم، تهران: نشر مرکز.
- رستمی، هادی و میرزائی، فرهاد (۱۴۰۰)، «تحول در نظام کیفردهی در پرتو فرایند تمدن»، **فصلنامه پژوهش حقوق کیفری**، دوره نهم، شماره ۳۴، صص ۹۹-۱۳۱.
- رضاقلی، علی (۱۳۹۵)، **جامعه‌شناسی خودکامگی؛ تحلیل جامعه‌شناختی ضحاک مارودوش**، چاپ بیست و دوم، تهران: نشر نی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۴)، **توسعه و تضاد (کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسائل اجتماعی ایران)**، چاپ ششم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۴۰۰)، **مجازات و کنترل اجتماعی (تبارشناسی پیوند قدرت و واکنش‌های کیفری)**، چاپ دوم، تهران: انتشارات میزان.
- ساداتی، سید محمد جواد و نوبهار، رحیم (۱۳۹۷)، «تأملی در زمینه‌های شکل‌گیری سیاست کیفری سخت‌گیرانه در دهه‌ی نخست انقلاب اسلامی ایران»، **مطالعات حقوقی معاصر**، سال نهم، شماره هفدهم، صص ۱۵۷-۱۸۳.
- ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۹)، «جامعه‌شناسی کیفری»، در **دانشنامه سیاستگذاری حقوقی**، انتشارات معاونت تدوین، تنقیح و انتشار قوانین و مقررات معاونت حقوقی رییس‌جمهور.

- فوکو، میشل (۱۳۹۲)، **مراقبت و تنبیه: تولد زندان**، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، چاپ یازدهم، تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۹۵)، **ایران، جامعه کوتاه مدت**، ترجمه عبدالله کوثری، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- کامنکا، یوجین (۱۳۸۰)، **دیوانسالاری**، ترجمه‌ی خسرو صبوری، تهران: انتشارات شیرازه.
- کوئن، بروس (۱۳۸۳)، **مبانی جامعه‌شناسی**، ترجمه و اقتباس غلامعباس توسلی و رضا فاضل، چاپ پانزدهم، تهران: انتشارات سمت.
- گیدنز، آنتونی و بردسال، کارن (۱۳۹۱)، **جامعه‌شناسی**، ترجمه حسن چاوشیان، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- نقیب‌زاده، احمد (۱۳۹۳)، **درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی**، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات سمت.
- نورپور، محسن و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۴۰۰)، «مطالعه جامعه‌شناختی تحولات مجازات در ملاءعام در جامعه پسا انقلاب ایران»، پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، دوره ۹، شماره ۱۷، صص ۱۵۳-۱۷۸.
- نورپور، محسن، جوان‌جعفری بجنوردی، عبدالرضا و ساداتی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۸)، «تحلیل جامعه‌شناختی تعامل میان سیاست کیفری رسمی و اخلاق تنبیهی وجدان جمعی (مطالعه موردی میزان کیفرگرایی افکار عمومی شهرستان مشهد در مجازات‌های شدید بدنی)»، **مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی**، دوره ۴۹، شماره ۲، صص ۵۱۳-۵۴۱.
- ویر، ماکس (۱۳۸۴)، **دین، قدرت، جامعه**، ترجمه احمد تدین، چاپ دوم، تهران: نشر هرمس
- ویر، ماکس (۱۳۸۸)، **اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری**، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، چاپ چهارم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ب. انگلیسی

- Garland, David (2008), **A Culturalist theory of punishment?** Punishment and Society, Vol 11. pp. 259-268
- Garland, David (1990), **Punishment and modern society (a study in social theory)**, the university of Chicago press.
- Garland, David (2006), **Concepts of culture in the sociology of punishment**, Theoretical Criminology, vol10(4), pp. 419-447

- Hudson, Barbara (2003), Understanding justice (an introduction to ideas, perspectives and controversies in modern penal theory), Open University press.
- Weber, Max (1968), Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. New York: Bedminster press.

روش استناد به این مقاله:

ساداتی، سید محمد جواد (۱۴۰۱)، «جامعه‌شناسی کیفر در دوگانگی فرهنگ و قدرت: تأملی بر جلوه‌های تعامل فرهنگ و قدرت از منظر جامعه‌شناسی کیفر»، پژوهشنامه حقوق کیفری، دوره ۱۳، پیاپی ۲۶، صص. ۱۳۱-۱۶۱
DOI:10.22124/jol.2022.20653.2202

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

